

อภิธานศัพท์สังคหะ

และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๔

กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনী

จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธานศัพท์สังคหะ

และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๙

กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনী

จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒

(สงวนลิขสิทธิ์)

อภิธานศัพท์สังคหะและคำอธิบาย ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

ผู้แปล

อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : มกราคม ๒๕๖๑

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

สงวนลิขสิทธิ์ ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ.๒๕๓๗

จัดพิมพ์โดย กองทุนธรรมนิธิ

พิมพ์ที่ บริษัท สหมิตรพัฒนาการพิมพ์ (1992) จำกัด

โทร ๐๘-๐๗๘๔-๑๑๘๒

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือจำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิเพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงคำ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔ หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** - ประโยชน์ในภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พังกรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก่อภิธรรมปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปฏิฐฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการทำนอกรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน พันเผื่อ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้
อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มี กุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๘ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิถีสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง
(๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภูมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาณัตถ์ที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภูมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาณัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาณัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจัยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสมุจจัยธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจัยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐสุสาลินีเป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วก้อยที่เล็กกว่านี้วอื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รจนาโดยท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ชาวกรุงอนุ-
ราชปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจฉัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็อ่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่นๆ เช่นว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ที่อธิบายอภิธัมมวารตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญจุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอภิสสาลินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระทบได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่างๆ หลายๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้นๆ ตรงๆ ได้ ทั้งๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้คั่นดูเอง เป็นรายๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พินเผื่อ แน่นอน. หรือแม้

(๔)

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ประเด็นเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน **อภิญญาสาลินี** ว่า “**อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถเณตปิ น ธมฺมกถิกา**” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวถึงสภาวธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่น ๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขดีตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

สารบัญ

	หน้า
สมถกรรมฐาน	๓
การสงเคราะห์จิต โดย ๖ ประเภท	๔
ภาวนา ๓	๕
นิมิต ๓	๖
กสิณ ๑๐	๘
อสุภ ๑๐	๑๐
อนุสติ ๑๐	๑๓
พรหมวิหาร ๔	๒๗
สังขญา ๑	๒๘
วัตถาน ๑	๓๐
อรูป ๔	๓๑
ประเภทแห่งกรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๒
ประเภทแห่งภาวนาในกรรมฐานทั้งหลาย	๓๖
ประเภทแห่งอารมณ์ในกรรมฐานทั้งหลาย	๓๙
วิปัสสนากรรมฐาน	๕๑
ประเภทแห่งวิสุทธิ	๕๗
ประเภทแห่งวิโมกข์	๖๙
ประเภทแห่งบุคคล	๗๒
ประเภทแห่งสมาบัติ	๗๓
ดัชนี	๗๙

อภิธรรมมัตถสังคหะ และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๘ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

คาถาเริ่มปกรณ์

สมถวิปัสสนานัน

ภาวนานมิโต ปรี

กัมมฐานัน ปวชามิ

ทวิธมปิ ยถากุม

คำแปล : ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักขอกล่าวกรรมฐานทั้ง ๒ อย่าง แห่งภาวนา คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ตามลำดับ.

คำอธิบายคาถาเริ่มปกรณ์

คำว่า ต่อจากนี้ไป คือ ต่อจากการแสดงไปปัจจัย (ปริจเฉทที่ ๘).

ในคำว่า กรรมฐานทั้ง ๒ อย่าง นี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ทั้ง อารมณฺ์ มีปฏิวิกลิตนเป็นต้น และ อารมณฺ์ มีขันธเป็นต้น ชื่อว่า กรรมฐาน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งการกระทำคือการบำเพ็ญในภาวนาทั้งสอง ทั้ง ภาวนาวิธิ (วิธิการเจริญ) มีการเข้าไปเรียนเอากรรมฐานในสำนักของกัลยาณมิตร การเลือกเฟ้นสัปปายะธรรม (ธรรมที่สร้างความสะดวกแก่การเจริญ) วิธิถือเอาซึ่งนิมิตเป็นต้น ชื่อว่า กรรมฐาน เพราะเป็นเหตุใกล้แห่งการกระทำคือการบำเพ็ญภาวนานั้นได้สืบต่อกันจนบรรลุคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป.

คำว่า ทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งสมถกรรมฐาน ทั้งวิปัสสนากรรมฐาน.

คำว่า สมถะ มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า “กามฉนุทาทยโย ปจฺจ-นิกธมฺเม สเมตติ สมโถ”^๑ แปลว่า “เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า สมถะ เพราะมีความหมายว่า ยังธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย มีกามฉนุทะเป็นต้น ให้สงบ” ดังนี้.

ก็แต่ว่า บัณฑิตพึงทราบว่ ธรรมที่ชื่อว่า สมถะ นี้ มี ๓ อย่าง คือ จิตต-สมถะ ๑ อธิกรณสมถะ ๑ สัปปสังขารสมถะ ๑.

^๑ อฎฺฐสาลินี ๑๘๑

เอกัคคตาแห่งจิต (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) ในเวลาบุคคลเข้าสู่สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาระ ชื่อว่า **จิตตสมถะ** เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า ความหวั่นไหวแห่งจิต ความดิ้นรนแห่งจิต ได้ประจวบกับเอกัคคตาแห่งจิตนั้นแล้ว ก็ย่อมสงบไป ย่อมเข้าไปสงบเสียได้อย่างวิเศษ เพราะเหตุนั้น เอกัคคตาแห่งจิตนั้น จึงชื่อว่า **จิตตสมถะ** (ความสงบแห่งจิต).

ส่วน วิธีการสงบเสียได้ซึ่งอภิภรณ์ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นในสงฆ์ ชื่อว่า **อภิภรณ์สมถะ** เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า อภิภรณ์เหล่านั้น ได้อาศัยวิธีการที่ทรงเห็นชอบ บัญญัติไว้แล้วนั้น ก็ย่อมสงบไป ย่อมถึงความสงบไปเสียได้อย่างวิเศษ เพราะเหตุนั้น วิธีการสงบเสียได้ซึ่งอภิภรณ์เหล่านั้น จึงชื่อว่า **อภิภรณ์สมถะ** (ความสงบอภิภรณ์).

พระนิพพาน ชื่อว่า **สัพพสังขารสมถะ** เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง มาถึงพระนิพพานแล้ว ก็ย่อมสงบไป ย่อมเข้าไปสงบเสียได้อย่างวิเศษ เพราะเหตุนั้น พระนิพพานจึงได้ชื่อว่า **สัพพสังขารสมถะ** (ธรรมอันเป็นที่สังขารทั้งหลายทั้งปวงเข้าไปสงบ).

ก็คำว่า **สมถะ** ในคำว่า สมถภาวนา นี้ หมายเอาจิตตสมถะ เท่านั้น.

ส่วน คำว่า **วิปัสสนา** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า “**อนิจจา-ทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา**”^๑ แปลว่า “ปัญญา ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีความหมายว่า เห็นธรรมทั้งหลาย โดยอาการทั้งหลายต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับอาการที่ไม่เที่ยง เป็นต้น” ความว่า คำว่า วิปัสสนา นี้ เป็นชื่อของปัญญาที่ยังรู้ความเป็นจริง ซึ่งอาการที่ไม่เที่ยง อาการที่เป็นทุกข์ อาการที่เป็นอนัตตาแห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย อันต่างกันด้วย ชันธ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น.

คำว่า **คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา** ความว่า คือ การเจริญสมถะและการเจริญวิปัสสนา ได้แก่ การทำสมถะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพิ่มพูนสมถะที่เกิดขึ้นแล้ว และการทำวิปัสสนาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพิ่มพูนวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้ว. โดยการลบลัทธิที่ว่า ภาวนา เสีย ฟังทราบว่ารกรรฐานแห่งสมถภาวนา (สมถภาวนากรรมฐาน) ชื่อว่า **สมถกรรมฐาน** กรรมฐานแห่งวิปัสสนาภาวนา (วิปัสสนาภาวนากรรมฐาน) ชื่อว่า **วิปัสสนากรรมฐาน**.

^๑อภฺรฺรสาลินี ๑๘๑.

สมถกรรมฐาน

ในกรรมฐาน ๒ อย่างนั้น ก่อนอื่น ใน สมถสังคหะ (การประมวลหมวดธรรมในสมถภาวนา) พึงทราบการสังเคราะห์สมถกรรมฐาน โดย ๗ ประเภท คือ

- กสิณ ๑๐
- อสุภะ ๑๐
- อนุสติ ๑๐
- อัปป์มัญญา ๔
- สัญญา ๑
- ววัตถาน ๑ และ
- อรูป ๔.

พึงทราบการสังเคราะห์จริต โดย ๖ ประเภท คือ รากจริต ๑ โทสจริต ๑ โมหจริต ๑ สัทธาจริต ๑ พุทธิจริต ๑ วิตกจริต ๑ ดังนี้

พึงทราบภาวนา ๓ อย่าง คือ บริกรรมภาวนา ๑ อุปะการภาวนา ๑ อัปป์นาภาวนา ๑ ดังนี้ และ

พึงทราบนิमित ๓ คือ บริกรรมนิमित ๑ อุคคหนิमित ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ ดังนี้.

คำอธิบาย

อธิบาย สมถกรรมฐาน ๗ ประเภท

ดวงกสิณ (มณฑลกสิณ) มีดวงปฐวีเป็นต้น กิติ นิมิตที่บังเกิดจากการเพ่งดวงกสิณนั้น กิติ และฌานที่มีนิमित (ปฏิภาคนิมิต) เป็นอารมณ์ กิติ ชื่อว่า กสิณ เพราะความที่แผ่ไปหาที่สุดมิได้ มี ๑๐ อย่าง มีปฐวีกสิณเป็นต้น.

ซากศพที่ไม่งาม โดยเกี่ยวกับเป็นซากศพที่ขึ้นอืดพองเป็นต้น ชื่อว่า อสุภะ มี ๑๐ อย่าง มีซากขึ้นอืดพองเป็นต้น.

สติที่ระลึกเนื่องๆ ชื่อว่า อนุสติ มี ๑๐ อย่าง มีพุทธานุสติ (ความระลึกเนื่องๆ ถึงพระพุทธรคุณ) เป็นต้น.

ธรรม ๔ อย่าง มีเมตตาเป็นต้น ชื่อว่า อัปป์มัญญา เพราะความที่มีสัตว์หาประมาณมิได้ เป็นอารมณ์.

ความสำคัญว่า เป็นปฏิภูม ในอาหารที่กลืนกิน ชื่อว่า **สัญญา ๑.**
การกำหนดแยกธาตุ ๔ มีปฐมวิธธาตุเป็นต้น ชื่อว่า **วัตถาน ๑.**
อารมณ์แห่งอรุป และการเจริญอรุปฌาน ๔ มีอากาสาณัญญาตนะเป็นต้น
ชื่อว่า **อรุป ๔.**
ก็ ท่านอาจารย์จักแสดงไขกรรมฐานแต่ละหมวด เหล่านี้ ด้วยตัวท่านเอง
ต่อไป.

อธิบาย การสงเคราะห์จิต โดย ๖ ประเภท

ภาวะที่เป็นไปโดยมากเป็นปกติในจิตสันดาน แห่งธรรมมีราคะเป็นต้น หรือ
ภาวะที่ธรรมมีราคะเป็นต้น เป็นไปในจิตสันดานหนาแน่น ชื่อว่า “**จரிய**” ก็จரிய
นั้น มี ๖ อย่าง มีราคะจரியเป็นต้น บุคคลผู้มีราคะจரிய ชื่อว่า บุคคล **ราคะจิต**
แม้บุคคลผู้ชื่อว่า โทสะจิต เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์
จึงกล่าวว่า “**พึงทราบการสงเคราะห์โดย ๖ ประเภท คือ ราคะจิต ฯลฯ วิตก-
จิต**” ดังนี้.

บุคคลใด มีราคะเกิดขึ้นในจิตสันดานบ่อยๆ ได้อารมณ์ที่น่าปรารถนาแม้
เพียงนิดหน่อย ก็เกิดราคะมีประมาณยิ่ง บุคคลนั้น ชื่อว่า **บุคคลราคะจิต.**

บุคคลใด มีโทสะเกิดขึ้นในจิตสันดานบ่อยๆ ได้อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
แม้เพียงนิดหน่อย ก็เกิดโทสะมีประมาณยิ่ง บุคคลนั้น ชื่อว่า **บุคคลโทสะจิต.**

บุคคลใด เป็นผู้มากด้วยความหลง มีแต่ความลังเลใจในอันจะถือเอาอารมณ์
ว่าดีหรือไม่ดีเป็นต้น ก็ดี มีความฟุ้งซ่านเกิดอยู่บ่อยๆ ไม่อาจถือเอาอารมณ์ตาม
ลำดับด้วยดี เพราะจิตคอยแต่จะตกไปจากอารมณ์ที่ได้ถือเอาแล้วได้โดยง่ายเสีย
ยิ่งนัก ก็ดี บุคคลนั้น ชื่อว่า **บุคคลโมหะจิต.**

บุคคลใด เป็นผู้มากด้วยความเลื่อมใส ปรารถนาแต่จะพบเห็นผู้มีศีล ใคร
ในการบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้น ประสบอารมณ์ที่น่าเลื่อมใสแม้เพียงนิดหน่อย
ศรัทธาก็ตั้งขึ้นได้ฉับพลัน บุคคลนั้น ชื่อว่า **บุคคลศรัทธาจิต.**

บุคคลใด เป็นผู้ที่มีสติสัมปชัญญะเกิดได้ง่าย ก็ดี เป็นผู้มากด้วยการพิจารณา
ถึงคุณและโทษเสียก่อนจะทำ ก็ดี ยินดีฟังธรรมที่มีอรรถลักษณะซึ่งพาดพิงสุญญตา ก็ดี
ยินดีคบหาบัณฑิต ก็ดี เกิดความสลัดสังเวชใจในฐานะที่ควรสลัดสังเวชใจอยู่เสมอ

ก็ดี เป็นต้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **บุคคลพุทธิจริต**.

บุคคลใด เป็นผู้มากด้วยความดำริจะทำในกิจการทั้งหลายนั้นๆ พอกาลที่กำหนดไว้ว่า “เราน่าจะทำกิจนี้” มาถึง ก็กลับไม่ทำ ทว่า ประรารจะทำกิจอื่น เป็นบุคคลผู้มีความเป็นไปที่ท่านเรียกว่า **ภัสสพหุลตา** (ความเป็นผู้พูดมากกว่าทำ) หาจิตใจความคิดที่มั่นคงแน่นอนมิได้ เปลี่ยนแปลงความคิดได้ง่าย บุคคลนั้น ได้ชื่อว่า **บุคคลวิตกจริต**.

ก็ บุคคลแต่ละคนย่อมมีจริยาได้ทุกอย่างทั้ง ๖ อย่าง การที่เรียกบุคคลผู้นั้นว่า “คนราคจริต” ก็โดยเกี่ยวกับเป็นผู้มีราคจริยาออกหน้า เป็นประธาน ยิ่งกว่าจริยาอื่น ๆ เท่านั้น แม้ที่เรียกว่า “คนโทสจริต” เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

เพราะเหตุที่มีจริยาได้หลายอย่าง ปะปนกันได้อย่างนี้ นั่นเอง เพราะฉะนั้น ย่อมจัดประเภทบุคคลตามจริยาที่ออกหน้า ทั้งที่ไม่ปะปนกันทั้งที่ปะปนกัน ได้มากมาย อย่างนี้ คือ :

- บุคคลราคจริต, บุคคลโทสจริต, บุคคลโมหจริต.
- บุคคลราคโทสจริต, บุคคลราคโมหจริต, บุคคลโทสโมหจริต, บุคคลราคโทสโมหจริต.
- บุคคลลัทธิจริต, บุคคลพุทธิจริต, บุคคลวิตกจริต.
- บุคคลลัทธิพุทธิจริต, บุคคลลัทธิวิตกจริต, บุคคลลัทธิพุทธิวิตกจริต ฯลฯ บุคคลราคโทสโมหลัทธิวิตกพุทธิจริต.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์เล็งเอาจริยานั้นแหละ กล่าวเสียว่า จริต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **พึงทราบการสงเคราะห์จริต โดย ๖ ประเภท** เป็นต้น.

อธิบาย ภาวนา ๓

ภาวนาที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น อันเป็นการตกแต่งภาวนา หรือว่าเป็นการเริ่มทำ (เริ่มบำเพ็ญ) กล่าวคือ การทำไว้ในใจซ้ำๆ ซากๆ ว่า “ปฐวี ปฐวี (ดิน ดิน)” เป็นต้น ชื่อว่า **บริกรรมภาวนา** เพราะเป็นภาวนาที่เป็นไปเนื่องด้วยการบริกรรม.

กามาวจรภาวนาที่เป็นไปเริ่มข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้ มีโคตรภูเป็นที่สุด คือ มีขอบเขตถึงโคตรภู ชื่อว่า **อุปจารภาวนา** เพราะเป็นภาวนาที่เกี่ยวไปใกล้อัปปนา

เหมือนอย่างสถานที่ใกล้บ้านเป็นต้น ได้ชื่อว่า **อุปจารคาม** เป็นต้น ฉะนั้น.

อัปนาที่ถึงความเป็นมหัคคตะ ชื่อว่า **อัปนาภาวนา** เพราะมีวิตกที่ได้ชื่อว่า อัปนา นั้น เป็นประมุข. จริงอย่างนั้น วิตกนั้น ทรงแสดงไขไว้แล้วว่า **“อัปนา พยอัปนา (ธรรมชาติที่แนบแน่นที่แนบแน่นวิเศษ)”**^๑ เพราะว่า วิตกนั้น ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นไป ดูจว่าแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ ส่วนว่า ฉานธรรมที่เป็นมหัคคตะ แม้ที่เป็นโลกุตตระทั้งปวง ท่านก็เรียกว่า อัปนา เพราะความที่มีอัปนาคือวิตกนั้น เป็นประมุข. ฟังทราบว่าได้ชื่อว่า อัปนา ก็เพราะความที่แนบแน่นเฉพาะอารมณ์ หากการโยกย้ายอารมณ์มิได้ นั้นเทียว.

บัณฑิต ฟังทราบว่าเป็นสมาธิที่ประสงค์ในการเจริญสมณะ มี ๒ อย่าง คือ **อุปจารสมาธิ**และ**อัปนาสมาธิ**.

เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นไปในภูมิแห่งอุปจารภาวนา เป็นไปใกล้อัปนาสมาธิ ชื่อว่า **อุปจารสมาธิ** อุปจารสมาธินี้ เป็นกามาวจรสมาธิ.

เอกัคคตาแห่งจิต ที่เป็นไปในภูมิแห่งอัปนาภาวนา ชื่อว่า **อัปนาสมาธิ** อัปนาสมาธินี้ เป็นมหัคคตสมาธิ.

คำอธิบาย นิमित ๓

ชื่อว่า **บริกรรมนิमित** เพราะมีความหมายว่า เป็นนิमितแห่งบริกรรม เพราะความเป็นอารมณ์แห่งบริกรรม ได้แก่ดวงกสิณ เป็นต้น.

บริกรรมนิमितนั้น นั้นแหละ ที่พระโยคาวจรถือเอาด้วยใจได้แล้ว เห็นอยู่ด้วยใจ ดูเห็นด้วยตา, หรือว่าเป็นนิमितของพระโยคาวจรผู้ถือเอาได้แล้ว ชื่อว่า **อุคคหนิมิต**.

นิमितที่มีส่วนเปรียบกันได้กับอุคคหนิมิตนั้น อันผ่องใสกว่าอุคคหนิมิตยิ่งนัก ปราศจากโทษของกสิณมีสี่เป็นต้น เป็นอารมณ์ของอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ชื่อว่า **ปฏิกาคนิमित**.

ขยายความว่า เหมือนอย่างเมื่อจะเจริญปฐวีกสิณ นิमितที่มีได้ทำขึ้น ทว่ามีอยู่แล้วตามปกติ เช่นสถานที่ที่เขาไถไว้สำหรับการเพาะปลูก ลานตากข้าว เป็นต้น หรือว่า นิमितที่ทำขึ้น คือ ดินเนื้อละเอียดที่พระโยคาวจรฉาบไว้เป็นดวงกลมที่

^๑ อภิ.ลั. ๓๔/๒๒

กลางผืนผ้าหรือเสื้อลำแพนที่ขึงตึง มีขนาดประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว (เส้นผ่ากลาง) ชื่อว่า บริกรรมนิมิต เพราะเป็นนิมิต คือ เป็นอารมณ์ที่พระโยคาวจรพึงลืมหาคู บ้าง หลับตานึกถึงบ้าง ไปพร้อมกับการบริกรรมในใจไปเรื่อยๆ ว่า “ปฐมวิ ปฐมวิ (ดิน ดิน)”.

ส่วนว่า ในเวลาใด ปฐมวิกสิณอันเป็นบริกรรมนิมิตนั้น พระโยคิตีถือเอาด้วยใจได้แล้ว แม้ไม่ต้องลืมหาคู ก็นึกถึงได้ด้วยใจได้จับพลันดุจลืมหาคูอยู่ ในเวลานั้น นิมิตนั้น ก็ถึงฐานะเป็น อุกคหนิมิต เพราะความเป็นนิมิตที่เข้าใจถึงขึ้นมาได้จากนิมิตที่ลืมหาคูนั้น นั้นเทียว.

ส่วน ปฐมวิกสิณนิมิตที่มีความผ่องใสเสียยิ่งนัก เป็นดุจพระจันทร์วันเพ็ญ เป็นดุจช่อแก้วมณี เป็นดุจกลุ่มดาว เป็นต้น ซึ่งเมื่อปรากฏแล้ว ก็เป็นอันว่า พระโยคาวจรผู้นั้น บรรลุอุปปจารสมาธิ หรือแม้อัปปนาสมาธิ ได้แล้ว ชื่อว่า ปฏิภาคนิมิต เพราะเป็นนิมิตที่มีส่วนเปรียบกันได้กับอุคคหนิมิตนั้น คือ ดุจเป็นความผ่องใสยิ่งแห่งอุคคหนิมิตนั้น นั้นแหละ รวาทว่า ชำแรกอุคคหนิมิตนั้นออกมาปรากฏ แม้ในการเจริญอาโปกสิณเป็นต้น ก็พึงทราบความตามทำนองดังกล่าวนี้. ส่วน ปฏิภาคนิมิตในกรรมฐานที่มีนิมิตอย่างอื่น คือ อสุภกรรมฐาน อานาปานสติ และกายคตาสติ ย่อมปรากฏคล้อยไปตามลักษณะที่แตกต่างกัน (แห่งซากศพ, แห่งโกฏฐาส) และคล้อยไปตามความต่างกันแห่งสัตถุญามนสิการ แล.

ส่วน ในวิสุทธิมรรค ท่านพระพุทธโฆษาจารย์รวมเอานิมิต ๒ อย่าง คือ บริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต เข้าเป็นนิมิตเดียวกัน แล้วกล่าวนิมิตไว้เพียง ๒ อย่าง คือ อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต เว้นบริกรรมนิมิต เพราะท่านประสงค์นิมิตที่เป็นอารมณ์ของภาวนา ๒ กาล คือ กาลก่อนหน้าบรรลุอุปปจารฌาน และ กาลต่อๆ มา จับตั้งแต่บรรลุอุปปจารฌานได้แล้ว.

คำแสดงไขสมถกรรมฐาน ๗ ประเภท

ถามว่า คืออย่างไร?

เฉลยว่า กสิณเหล่านี้ คือ ปฐมวิกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ นีลกสิณ ๑ ปิตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑ อากาศ-

กสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ ดังนี้ ชื่อว่า **กสิณ ๑๐**

ซากอสุภเหล่านี้ คือ อุทฺธมาตกะ ๑ วินีลกะ ๑ วิบุพพะกะ ๑ วิจิตทกะ ๑
วิกขาติตกะ ๑ วิกขิตตกะ ๑ หตวิกขิตตกะ ๑ โลหิตกะ ๑ ปุพฺพกะ ๑ อัญฺฐิกะ ๑
ชื่อว่า **อสุภ ๑๐**.

อนุสติเหล่านี้ คือ พุทธานุสติ ๑ ธัมมานุสติ ๑ สังฆานุสติ ๑ สีลา-
นุสติ ๑ จาคานุสติ ๑ เทวตานุสติ ๑ อุปสมมานุสติ ๑ มรณานุสติ ๑ กายคตา-
สติ ๑ อานาปานสติ ๑ ชื่อว่า **อนุสติ ๑๐**.

ธรรมชาติเหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ชื่อว่า **อัปปมัญญา ๔**.
อาหาเรปฏิกูลสัณฺญา (ความสำคัญว่าเป็นปฏิกูลในอาหาร) ชื่อว่า **สัณฺญา ๑**.
จตุธาตววัตถาน (การกำหนดแยกธาตุ ๔) ชื่อว่า **วัตถาน ๑**.
อรูปรทั้งหลายมีอากาศนัญญายตนะเป็นต้น ชื่อว่า **อรูปร ๔** ดังนี้.

อธิบาย สมถกรรมฐาน ๔๐

อธิบาย กสิณ ๑๐

ปฐวี นั้นเอง ชื่อว่า กสิณ โดยความหมายดังได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่า **ปฐวีกสิณ**. ก็คำว่า ปฐวีกสิณ นี้ เป็นชื่อของดวงกสิณที่มีอยู่แล้วตาม
ปกติก็ได้ หรือทำขึ้นมานั้นก็ได้ เป็นชื่อของนิมิตก็ได้ เป็นชื่อของฌานก็ได้ ดังได้
กล่าวแล้วในนิมิต ๓ ข้างต้น แม้ที่เรียกว่า อาโปกสิณ เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือน
กัน.

สำหรับ **อาโปกสิณ** พึงทราบความเกี่ยวกับความต่างกันแห่งดวงกสิณ ๒
อย่าง คือ ดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้น ทว่า มีอยู่แล้วตามปกติ และดวงกสิณที่จัดทำขึ้น
อย่างนี้ว่า : น้ำที่ขังอยู่ในแหล่งขังน้ำทั้งหลาย มีแอ่งน้ำ บ่อน้ำ สระ บึง เป็นต้น
จัดเป็นดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้น ส่วนน้ำที่ตักใส่ขังไว้ในอ่าง ในบาตร ในขัน ในหม้อ
ในตุ่ม เป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การทำบริกรรม มีขนาดเท่ากับภาชนะที่ใช้ขังน้ำ
นั้น จัดเป็นดวงกสิณที่ทำได้ทำขึ้น อาโปกสิณทั้ง ๒ อย่างนี้ ถึงความเป็นปริกรรมนิมิต
เพราะมีการบริกรรมไปว่า “อาโป, อาโป - น้ำ, น้ำ” และถึงความเป็นอุคคหนิมิต
เป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ก็อาโปกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต ผ่องใส
ยิ่ง สงบนิ่ง ไม่สั่นไหว เป็นดุจแก้วมณีที่ลอยอยู่ในอากาศ ฉะนั้น.

ส่วน **เตโชกสิณ** พึงทราบความเกี่ยวกับความต่างกัน แห่งดวงกสิณ ๒ อย่าง อย่างนี้ ว่า เปลวประทีป เปลวไฟที่เตาไฟ ที่สถานระบบบาตร หรือว่า แม่ไฟป่าเป็นต้น จัดเป็นดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้น ส่วน ดวงกสิณที่ทำขึ้น ได้แก่ ดวงไฟขนาดประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ที่พระโยคาวจรมองเห็นทางช่องกลมที่เขาเจาะไว้ที่ผืนผ้าหรือเสื่อลำแพนที่ซึ่งตั้ง ขนาดประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว นั้น ซึ่งทางด้านหลังมีการก่อกองไฟให้เกิดเปลวไฟ เพื่อประโยชน์แก่การทำปริกรรมไปว่า “เตโช, เตโช - ไฟ, ไฟ” เตโชกสิณทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมถึงความเป็นปริกรรมนิमित เพราะมีการปริกรรมไปว่า “เตโช, เตโช - ไฟ, ไฟ” และถึงความเป็นอุคคหนิमितเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ก็แต่ว่า เตโชกสิณที่เป็นปฏิภาคนิमितปรากฏเป็นดวงหนึ่งสงบ ไม่สั่นไหว ดุจผ้ากำพลแดงที่มีสีเหมือนเปลวไฟ ที่เขากางไว้ในอากาศ หรือดุจพัดทองคำ ฉะนั้น.

ส่วน **วาโยกสิณ** มีความพิเศษ เกี่ยวกับว่า วาโย - ลม นี้ ล่วงวิสัยของจักขุ ไม่อาจมองเห็นได้ จึงไม่มีความต่างกันเป็น ๒ อย่าง เกี่ยวกับว่า เป็นดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้นและที่ทำขึ้น พระโยคาวจรย่อมทำปริกรรม ว่า “วาโย, วาโย - ลม, ลม” ได้ ตรงสถานที่ที่ลมกระทบ เช่น ยอดอ้อย ยอดไผ่ เป็นต้น ที่ไหวอยู่ไปมา หรือที่กาย ตรงบริเวณที่ลมกำลังกระทบอยู่ ถึงความเป็นปริกรรมนิमित เพราะมีการปริกรรมไปว่า “วาโย, วาโย - ลม, ลม” และถึงความเป็นอุคคหนิमितเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ก็ปฏิภาคนิमितผ่องใสหนัก เหมือนกลุ่มหมอกควันที่ลอยนิ่งอยู่ในอากาศ ฉะนั้น.

ก็ กสิณทั้ง ๔ มีปฐมกสิณเป็นต้น เรียกว่า **ภูตกสิณ**.

ส่วน **นิลกสิณ** - กสิณเขียว พึงทราบความเกี่ยวข้อกับความต่างกันแห่งกสิณ ๒ อย่าง อย่างนี้ว่า กอไม้เขียว พุ่มไม้เขียว หรือว่าเครื่องลาดสีเขียวที่ปูลาดอยู่ ณ แท่นบูชา เป็นต้น จัดเป็นดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้น ส่วน ใบไม้เขียวที่รวบรวมมาเกลี่ยใส่เต็มฝาบาตร ก็ดี เกลี่ยใส่เต็มผอบ เต็มชามอ่าง เป็นต้น ก็ดี หรือผ้าเขียวที่มัดปิดฝาบาตรเป็นต้น จัดเป็นดวงกสิณที่ทำขึ้น ย่อมถึงความเป็นปริกรรมนิमित เพราะมีการปริกรรมไปในเวลาที่เพ่งดู ว่า “นืลกั, นืลกั - เขียว, เขียว” และถึงความเป็นอุคคหนิमितเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว นั้นเขียว ก็ดวงกสิณที่เป็นปฏิภาคนิमित ผ่องใสยิ่ง ปรากฏเป็นดุจพัดแก้วมณีเขียว

ในอากาศ ฉะนั้น.

แม้กลิ่นที่เหลือ คือ **ปิตกสิณ** (กลิ่นเหลือง) **โลหิตกสิณ** (กลิ่นแดง) **โอทาทกสิณ** (กลิ่นขาว) ก็พึงทราบตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ในนีกสิณ นั้นเอง ต่างแต่วัตถุที่เป็นดวงกสิณนั้น มีสีเหลือง เช่น เป็นดอกไม้ที่มีสีเหลือง ผ้ำเหลือง เป็นต้น, และการบริกรรม ว่า “ปิตกั, ปิตกั - เหลือง, เหลือง”, ว่า “โลหิตกั, โลหิตกั - แดง, แดง”, และ ว่า “โอทาทั, โอทาทั - ขาว, ขาว” เท่านั้น.

กสิณทั้ง ๔ มีนีกสิณเป็นต้นนี้ รวมเรียกว่า **วัณณกสิณ** (กลิ่นสี).

พึงทราบความเกี่ยวกับ **อากาศกสิณ** (กลิ่นช่องว่าง) อย่างนี้ว่า ช่องฝา ช่องหน้าต่าง เป็นต้น ที่มีอยู่ตามปกติ เมื่อพระโยคาวจรถือเอา ก็ย่อมนับได้ว่าเป็นกสิณที่มีได้ทำขึ้น ส่วน ช่องกลมขนาดประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ที่เจาะไว้กลางผืนเสื่อลำแพนหรือผืนผ้าที่ขึงตึง จัดเป็นดวงกสิณที่ทำขึ้น ย่อมถึงความ เป็นบริกรรมนิมิต เพราะมีการบริกรรมว่า “อากาศโส, อากาศโส - ช่องว่าง, ช่องว่าง” และถึงความ เป็นอุคคหนิมิตเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ก็แต่ว่า ปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏเป็นดวงอากาศ (ดวงช่องว่าง) เท่านั้น.

ส่วน **อาโลกกสิณ** (กลิ่นแสงสว่าง) บัณฑิตพึงทราบความอย่างนี้ ว่า : แสงแดดหรือแสงจันทร์เป็นต้น ที่สาดส่องอยู่ที่พื้นหรือที่ลอดเข้ามาทางช่องฝา เป็นต้น แล้วตั้งอยู่ที่ฝาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรถือเอา ก็ย่อมถึงความ นับว่าเป็นดวงกสิณที่มีได้ทำขึ้น ส่วน ดวงแสงประทีป ที่จัดตั้งไว้ใน หม้อ หรือในบาตร เป็นต้น จัดเป็นดวงกสิณที่ทำขึ้น ย่อมถึงความ เป็นบริกรรมนิมิต เพราะมีการบริกรรมในเวลา ที่เพ่งดู ว่า “อาโลกั, อาโลกั - สว่าง, สว่าง” และถึงความ เป็นอุคคหนิมิต เป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว. ก็แต่ว่า ปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏเป็นดวงแน่นอนที่บ่งใสยิ่ง สงบนิ่ง ปราศจากความ สั่นไหว เป็นดุจรวมกลุ่มแสงสว่าง หรือดุจพระจันทร์ในวันพระจันทร์เต็มดวง อัน ปราศจากเมฆหมอก ฉะนั้น. ที่ว่ามานี้คือ กสิณ ๑๐.

อธิบาย อสุภ ๑๐

อันดับแรก คำว่า **อุทฐมาตกะ** พึงทราบอย่างนี้ ว่า อสุภ คือ ซากศพ ที่ขึ้นอืด ขึ้นพอง คือ บวมเป่ง ดูลูกหนังที่พองเพราะลม ชื่อว่า “อุทฐมาตะ”

อุทฐมาตะนั้นเอง เป็น อุทฐมาตกะ - อสุกขึ้นพอง.

อีกอย่างหนึ่ง อุทฐมาตะ นั้นแหละ เป็นอุทฐมาตกะ เพราะน่าเกลียดเกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูล ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรมไปว่า “อสุกขึ้นพอง น่าเกลียด เป็นปฏิภูล, อสุกขึ้นพอง น่าเกลียด เป็นปฏิภูล” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิमितเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว.

ส่วน อสุกที่มีสีเขียวอันปะปนด้วยสีอื่นต่าง ๆ แต่มีสีเขียวเป็นส่วนมาก ชื่อว่า “วินิละ”, วินิละ นั้นเอง เป็น วินิลกะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินิลกะ เพราะเป็นอสุกขึ้นเขียว น่าเกลียด เพราะความเป็นของปฏิภูล เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงตรงที่มีเนื้อหนา มีสีขาวตรงที่บ่มหนอง แต่มีสีเขียวโดยมาก ดูว่าทั้งร่างมีผ้าเขียวเก่า ๆ ปกคลุมอยู่ ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรมว่า “อสุกขึ้นเขียว น่าเกลียด เป็นปฏิภูล, อสุกขึ้นเขียว น่าเกลียด เป็นปฏิภูล” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิमितเป็นต้น ไปตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพียงแต่ว่า พอเป็นปฏิภูคคหนิमित ก็ปรากฏเป็นร่างสงบนิ่ง ไม่สั่นไหว.

ส่วน อสุกที่มีหนองไหลออกตรงที่ปริแตก เพราะกาหรือเหยี่ยวเป็นต้น หรือมีหนองไหลออกทางช่องปาก ทางปากแผล เป็นต้น ชื่อว่า “วิปฺพพะ” วิปฺพพะ นั้นเอง เป็น วิปฺพพะกะ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิปฺพพะกะ เพราะมีหนองไหลออกน่าเกลียด เพราะความเป็นของปฏิภูล ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรมว่า “อสุกมีหนองไหลออก น่าเกลียด เป็นปฏิภูล, อสุกมีหนองไหลออก น่าเกลียด เป็นปฏิภูล” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิमित เป็นต้น ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพียงแต่ว่า พอเป็นปฏิภูคคหนิमित ก็ปรากฏเป็นร่างสงบนิ่ง หดสิ้นความสั่นไหว.

ส่วน อสุกที่เปิดอ้าออก ขาดกลาง แยกเป็น ๒ ส่วน ชื่อว่า “วิจฺฉิทฺทะ” วิจฺฉิทฺทะนั้นเอง เป็น วิจฺฉิทฺทกะ หรือ ชื่อว่า วิจฺฉิทฺทกะ เพราะเป็นอสุกที่ขาดกลาง น่าเกลียด เกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูล ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุกขาดกลาง น่าเกลียด เป็นปฏิภูล, อสุกขาด

กลาง น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิมิตเป็นต้น ไปตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพียงแต่ว่า พอเป็นปฏิภูภาคนิมิต ก็ปรากฏเป็นร่างเต็ม (ไม่ขาดกลาง).

ส่วน อสุภที่ถูกสัตว์ทั้งหลาย มีสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น กัดกิน โดยอาการต่างๆ ทางข้างนั้น ข้างนี้ ชื่อว่า “วิกขยิตตะ” วิกขยิตตะนั่นเอง เป็น วิกขยิตตะ หรือ ชื่อว่า วิกขยิตตะ เพราะเป็นอสุภที่ถูกสัตว์กัดกิน โดยอาการต่างๆ ทางข้างนั้น ข้างนี้ น่าเกลียด เกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูม ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิมิต เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุภถูกสัตว์กัดกิน โดยอาการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม, อสุภถูกสัตว์กัดกิน โดยอาการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิมิตเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพียงแต่ว่า พอเป็นปฏิภูภาคนิมิต ก็ปรากฏเป็นร่างเต็ม (ไม่เว้าๆ แหว่งๆ).

ส่วน อสุภที่ถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ คือ มีอสุภทิ้งไว้ทางหนึ่ง ทำอสุภทิ้งไว้ทางหนึ่ง ศีรษะถูกทิ้งไว้ทางหนึ่ง เป็นต้น ชื่อว่า “วิกขิตตะ” วิกขิตตะนั่นเอง เป็น วิกขิตตะ หรือว่า ชื่อว่า วิกขิตตะ เพราะถูกทิ้งไว้ มีประการต่างๆ น่าเกลียด เกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูม ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิมิต เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุภถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม, อสุภถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ และถึงความเป็นอุคคหนิมิตเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพียงแต่ว่า พอเป็นปฏิภูภาคนิมิต ก็ปรากฏเป็นร่างเต็ม (ไม่กระจัดกระจาย).

ส่วน อสุภที่ตายเพราะถูกประหารและถูกทิ้งไว้ มีประการต่างๆ ชื่อว่า “หตวิกขิตตะ” หตวิกขิตตะนั่นเอง เป็น หตวิกขิตตะ หรือ ชื่อว่า หตวิกขิตตะ เพราะเป็นอสุภที่ถูกประหารและถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ น่าเกลียด โดยเกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูม ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิมิต เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุภถูกประหาร ถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม, อสุภถูกประหาร ถูกทิ้งไว้มีประการต่างๆ น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้. อุคคหนิมิตยังมีปากแผลเพราะการถูกประหารปรากฏอยู่ ส่วน ปฏิภูภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างเต็ม ไม่กระจัดกระจาย ไม่มีปากแผลหรือร่องรอยเพราะการถูกประหาร.

ส่วน อสุภที่มีโลหิตไหลออก เรียกราด กระจายไป หลังไปทั่ว ข้างนั้นข้างนี้ ชื่อว่า **โลหิตกะ** ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุภ มีโลหิตหลังไหล แปรเปื้อน น่าเกลียด เป็นปฏิภูม, อสุภ มีโลหิตหลังไหล แปรเปื้อน น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ อุดคคณินิมิตยังปรากฏเป็นร่างที่มีอาการสันไหว (เพราะโลหิตที่หลังออก) เหมือนผ้าแดงที่ถูกสายลมอ่อน ๆ ดี ส่วนปฏิภูมคณินิมิตปรากฏเหมือนร่างมีผ้าแดงปกคลุม สงบนิ่ง.

ส่วน อสุภที่มีหนอนเกลื่อนกล่น ซึ่งเป็นหนอนที่เจาะซอนออกมาจากข้างใน ชื่อว่า **ปุพฺพกะ** คำว่า “ปุพฺพกะ” นี้ เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอนนั่นเอง ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “อสุภมีหนอน น่าเกลียด เป็นปฏิภูม, อสุภมีหนอน น่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ และถึงความเป็นอุดคคณินิมิตเป็นต้น ตามลำดับ ก็ อุดคคณินิมิตยังมีอาการสันไหว เพราะหมู่หนอนที่ไต่ไปข้างนั้นข้างนี้ แต่ ปฏิภูมคณินิมิตปรากฏเป็นร่างสงบนิ่ง.

อฏฺฐิ (กระดูก) นั้นเอง ชื่อว่า **อฏฺฐิกะ**, หรือ ชื่อว่า **อฏฺฐิกะ** เพราะเป็นกระดูกน่าเกลียด เกี่ยวกับว่า เป็นปฏิภูม คำว่า “อฏฺฐิกะ” นี้ เป็นชื่อของกระดูกชิ้นเดียวก็ได้ เป็นชื่อของกระดูกทั้งร่างก็ได้ ย่อมถึงความเป็นบริกรรมนิमित เพราะเป็นอารมณ์แห่งการบริกรรม ว่า “กระดูกน่าเกลียด เป็นปฏิภูม, กระดูกน่าเกลียด เป็นปฏิภูม” ดังนี้ และถึงความเป็นอุดคคณินิมิตเป็นต้น ตามลำดับ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว สำหรับกระดูกชิ้นเดียว ไม่มีความต่างกันแห่งอุดคคณินิมิตและปฏิภูมคณินิมิต แต่ในร่างกระดูก อุดคคณินิมิตยังปรากฏเป็นช่องว่างระหว่างชิ้นกระดูกด้วยกัน ส่วนปฏิภูมคณินิมิตปรากฏเป็นร่างเต็มบริบูรณ์.

อธิบาย อนุสติ ๑๐

ความระลึกเนื่อง ๆ ชื่อว่า **อนุสติ**, อนุสติที่มีพระพุทธคุณมีความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **พุทธานุสติ**.

เป็นความจริงว่า พระพุทธคุณ นั้น แม้ว่าจะมีมากมายไม่อาจพรรณนาให้จับสิ้นได้ ถึงกระนั้น ก็ประมวลได้เป็น ๙ อย่าง โดยสังเขป คือ ความเป็นพระอรหันต์ ๑, ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ๑, ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ๑, ความเป็นสุคตะ (ผู้เสด็จไปดี, ตรัสดี) ๑, ความเป็นผู้รู้จักโลก ๑, ความ

เป็นนายสารตีผู้ฝึกบรูษผู้ควรรฝึกที่ยอดเยี่ยม ๑, ความเป็นพระศาสดาของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย ๑, ความเป็นพุทธะ (ผู้รู้, ผู้ตื่น) ๑, ความเป็นพระภควา (ผู้คบหาธรรมที่ควรคบหาเป็นต้น) ๑ ดังนี้ ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “อิธ มหานาม อริยสาวโก ตถาคตฺ อนุสฺสเรติ อิติปิ โส ภควา อรหํ ฯ เปฯ พุทฺโธ ภควา”^๑ ความเต็มแปลว่า “ดูกร ท่านมหานาม อริยสาวกในพระศาสนานี้ ย่อมระลึก เนื่องๆ ถึงพระตถาคต ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นสุคตะ (ผู้เสด็จไปดี, ผู้ตรัสดี) แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นโลกวิทู (ผู้รู้จักโลก) แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นนายสารตีผู้ฝึกบรูษผู้ควรรฝึกที่ยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระภควา (ผู้คบหาธรรมที่ควรคบหาเป็นต้น) แม้เพราะเหตุนี้” ดังนี้. ฟังกำกับศัพท์ว่า อิติปิ โส ภควา เข้ากับแต่ละบท อย่างนี้ ว่า อิติปิ โส ภควา อรหํ อิติปิ โส ภควา สมมาสมพุทฺโธ เป็นต้น เกิด (ได้แปลพระพุทฺธคุณทั้ง ๙ บท ตามที่ท่านแนะนำไว้ อย่างนี้แล้ว).

ในบรรดาพระพุทฺธคุณเหล่านั้น บทว่า อรหํ - ทรงเป็นพระอรหันต์ ความว่า ทรงถึงความเป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ คือ แม้เพราะเหตุ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ เพราะทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ๑, เพราะทรงเป็นผู้กำจัดอริ (ศัตรูคือกิเลส) ๑, เพราะทรงทำลายอระ (ซึ่งกำหนดสังสารจักร) ๑, เพราะทรงเป็นผู้ควรต่อทักษิณาวัตถุทั้งหลาย ที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนำมาบูชา ๑, เพราะทรงเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำบาป ๑.

บทว่า สมมาสมพุทฺโธ - ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ความว่า ทรงได้รับการขนานพระนามว่า “พระสัมมาสัมพุทธะ” แม้เพราะเหตุนี้ คือ เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยชอบ และโดยพระองค์เอง.

^๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๒

บทว่า **วิชาจรณสมฺปนฺโน** - ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ
ความว่า ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้ คือ เพราะทรง
พร้อมเพรียงด้วยวิชา ๓ อันได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่เป็นไปกับ
สติระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอาศัยในภพก่อน) ๑, จตุปปาตญาณ (ญาณรู้จุดและปฏิสนธิ
ของสัตว์ทั้งหลาย) ๑, อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไป) ๑
และเพราะทรงพร้อมเพรียงด้วยจรณะคือธรรมอันเป็นเหตุเที่ยวไปสู่พระนิพพาน
๑๕ อย่าง ได้แก่ สีลสังวร ๑, อินทริเยสุ คุตตทวารตา - ความเป็นผู้คุ้มครอง
ทวารในบรรดาอินทริย์ทั้งหลาย ๑, โภชเน มัตตัญญูตา - ความเป็นผู้รู้จักประมาณ
ในโภชนา ๑, ชาคริยานุโยคะ - การตามประกอบในความเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ (ไม่
มักมากในการนอนหลับ) ๑, พระสัทธรรม ๗ (ศรัทธา หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะ
วิริยะ สติ ปัญญา), ฐปาวจรฌาน ๔ ดังนี้.

บทว่า **สุคโต** - ทรงเป็นสุคตะ ความว่า ทรงได้การขนานพระนามว่า
“พระสุคต” แม้เพราะเหตุนี้ คือ เพราะมีหนทางเสด็จ (ไปสู่พระนิพพาน) ที่
งดงาม ๑, เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ที่ดีงาม (คือพระนิพพาน) ๑, เพราะเสด็จไปดี
(คือเสด็จไปทำประโยชน์สุขแก่ชาวโลก) ๑, เพราะตรัสโดยชอบ ๑.

บทว่า **โลกวิทู** - ทรงเป็นผู้รู้จักโลก ความว่า ทรงเป็นโลกวิทู แม้เพราะ
เหตุนี้ คือ เพราะเหตุที่ทรงรู้จักโลก ๓ คือ สังขารโลก - โลกคือสังขาร, สัตต-
โลก - โลกคือหมู่สัตว์ และโอกาสโลก - โลกคือโอกาส (โอกาสอันเป็นที่ตั้งอยู่
แห่งหมู่สัตว์ แผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ได้แก่ โลกธาตุ จักรวาล) เป็นต้น.

บทว่า **อนุตฺตโร บุริสทมฺมสารถิ** - ทรงเป็นนายสารถิผู้ฝึกบรูษผู้ควรฝึก
ที่ยอดเยี่ยม ความว่า ทรงถึงความนับว่า เป็นนายสารถิผู้ฝึกม้าคือบรูษผู้ควรฝึก
คืออาจฝึกให้สำเร็จได้ ที่ยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้ คือ เพราะหาผู้เสมอเหมือน
มิได้ โดยเกี่ยวกับการที่ทรงสามารถฝึกบรูษผู้ควรฝึกเหล่านั้น ให้สำเร็จคุณวิเศษ
ทั้งหลาย ทั้งฝ่ายโลกิยะคือสมบัติ ๘ พร้อมทั้งอภิญา ๕ ทั้งฝ่ายโลกุตตระ
คือ พระอริยมผลทั้ง ๔ ได้ โดยการที่บรูษเหล่านั้น นั่งคู้บัลลังก์แม้เพียงคราวเดียว
เท่านั้น เป็นต้น ก็สำเร็จได้ ตามสมควรแก่อุปนิสัย.

บทว่า **สตฺถา เทวมนุสฺसानิ** - ทรงเป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย ความว่า ทรงดำรงอยู่ในฐานะพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

แม่เพราะเหตุนี้ คือ เพราะทรงอนุศาสน์ (พร่ำสอน) เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เหล่านั้น ด้วยประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ ๑, สัมปรายิกัตถะ - ประโยชน์ในภายภาคหน้า ๑ และปรมัตถะ - ประโยชน์อย่างยิ่ง ๑.

บทว่า พุทโธ - ทรงเป็นพระพุทฺธะ ความว่า ทรงได้การขนานนามว่า “พระพุทฺธเจ้า” แม่เพราะเหตุนี้ คือ เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้ญะยธรรม (ธรรมที่ควรรู้) ทั้งหลายทั้งปวง อันประมวลลงในสังขะ ๔.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเป็นพระพุทฺธะ แม่เพราะเหตุที่ทรงเป็นผู้ตรัสรู้สังขะ ๔ ด้วยพระองค์เองแล้ว ก็ยังโปรดสัตว์อื่นให้ตรัสรู้ตามด้วย.

บทว่า ภควา - ทรงเป็นพระภควา ความว่า ทรงได้การขนานพระนามว่า พระภควา - พระผู้มีพระภาค แม่เพราะเหตุนี้ คือ แม่เพราะทรงเป็นผู้คบบาหารธรรมที่ควรคบบา, เพราะทรงเป็นภคิ (ผู้มีโชค), เพราะทรงเป็นผู้มีพระภาคยะ คือพระบารมี, เพราะทรงเป็นภวันตคะ (ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ), เพราะทรงเป็นวันตคมนะ (ผู้สำรอกการไปในภพ), เพราะทรงเป็นวิภัตตวา (ผู้จำแนกธรรมออกสอนสัตว์) เป็นต้น.

ความระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งพระพุทฺธคุณ ที่ประมวลไว้โดย ๙ บท เหล่านี้ ชื่อว่า พุทธานุสติ.

ส่วน อนุสติที่มีพระธรรมคุณ มีความเป็นสวากขาตะ (ตรัสไว้ดีแล้ว) เป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า ธัมมานุสติ. ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า พระธรรม นี้ ได้แก่ พระสังขธรรม ๑๐ อย่าง คือ พระอริยมรรค ๔ พระอริยผล ๔ พระนิพพาน ๑ พระปริยัติ ๑.

ฟังทราบว่าเป็นพระธรรมคุณนั้น ท่านประมวลไว้เป็น ๖ อย่าง โดยสังเขป คือ ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว ๑ ความเป็นธรรมที่พึงเห็นได้เอง ๑ ความเป็นธรรมที่ไม่มีกาล ๑ ความเป็นธรรมที่พึงร้องเรียกให้คนทั้งหลายมาดู ๑ ความเป็นธรรมที่ควรนำเข้าไปในตน ๑ และความเป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน ๑.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า : “ปุณ จปริ มหานาม อริยสาวโก ธมฺมํ อนุสฺสเรติ ‘สวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ฯเปฯ ปจฺจตุตฺต เวทิตพฺโพ วิญญูหิ’”

๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๓

ความเต็มแปลว่า “ดูกร ท่านมหานาม ยังมีอีกข้อหนึ่ง อริยสาวกย่อมระลึก
เนื่อง ๆ ซึ่งพระธรรม ว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว, เป็น
ธรรมที่พึงเห็นได้เอง, เป็นธรรมที่ไม่มีกาล, เป็นธรรมที่พึงร้องเรียกให้คนทั้งหลาย
มาดู, เป็นธรรมที่ควรนำเข้าไปในตน, เป็นธรรมที่วิญญูชนทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะ
ตน” ดังนี้.

ในบรรดาพระธรรมคุณทั้ง ๖ บท เหล่านั้น พึงทราบความหมายของแต่ละ
บท อย่างนี้ ว่า

บทว่า **สวากุขาโต** - เป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว ความว่า พระธรรม ชื่อ
ว่า เป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว ก็โดยเกี่ยวกับความเป็นธรรมที่มีความงามในเบื้องต้น
ท่ามกลาง และที่สุด ถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ บริบูรณ์ บริสุทธิ์สิ้นเชิง.

บทว่า **สนุทธิกุจิโก** - เป็นธรรมที่พึงเห็นได้เอง ความว่า พระธรรม ชื่อ
ว่า เป็นธรรมที่พึงเห็นได้เอง ก็เพราะอันพระอริยบุคคลทั้งหลายพึงเห็น คือ พึง
แทงตลอด ด้วยญาณทัสสนะเอง โดยลำดับการปฏิบัติ.

บทว่า **อกาลิโก** - เป็นธรรมที่ไม่มีกาล ความว่า พระธรรม ชื่อว่า เป็น
ธรรมที่ไม่มีกาล ก็เพราะความที่ไม่มีกาลในการให้ผล.

เปรียบเทียบเหมือนว่า พวกโลกียกุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลาย ย่อมมีการ
รอกาลในอันจะให้ผลว่าจะให้ภายในวันเดียวกันนั้น, ภายใน ๗ วัน, ภายในภพ
หน้าถัดไป ภายในภพต่อ ๆ ไป ฉนใด, พระธรรมนี้ จะมีการรอกเวลาในอันจะให้
ผลอย่างนั้น ฉนนั้น เหมือนกัน หามิได้. ไม่มีการรอกเวลาในอันจะให้ผลเลยเทียว
ความว่า ให้ผลทันทีที่บรรลุ เพราะฉะนั้น ว่าโดยนิปริยาย บทว่า **อกาลิโก** นี้
จึงหมายเอาโลกุตตรมรรค ๔ เท่านั้น.

บทว่า **เอหิปสฺสิโก** - เป็นธรรมที่ควรร้องเรียกคนทั้งหลายให้มาดู ความ
ว่า พระธรรม ชื่อว่า เป็นธรรมที่ควรร้องเรียกให้คนทั้งหลายมาดู ว่าเป็นไปอย่าง
ที่ตรัสไว้แล้ว จริงหรือไม่ หรือว่า เพราะเป็นของมีประโยชน์ และบริสุทธิ์.

บทว่า **โอปนยิโก** - เป็นธรรมที่ควรนำเข้าไปในตน ความว่า พระธรรม
ชื่อว่า เป็นธรรมที่ควรนำเข้าไปในตน อย่างนี้ คือ พระอริยมรรค ๘ และพระ
อริยผล ๔ ชื่อว่า ควรนำเข้าไปในตน โดยการทำให้เกิดขึ้นในจิตของตน ส่วน
พระนิพพาน ชื่อว่า ควรนำเข้าไปในตน โดยการทำให้เป็นอารมณ์แห่งจิตของตน.

บทว่า **ปัจจุตัม เวทิตัพโพ วิญญูหิ** - เป็นธรรมที่วิญญูชนทั้งหลาย ฟัง
รู้ได้เฉพาะตน ความว่า พระธรรม ชื่อว่า เป็นธรรมที่วิญญูชนทั้งหลายฟังรู้ได้
เฉพาะตน ก็เพราะวิญญูชนคือชนผู้ารู้ได้ ฟังรู้ได้เฉพาะตนแต่ละคน เพราะว่า
ผู้ใดบรรลุ ผู้นั้น เท่านั้น ย่อมรู้ ผู้อื่นที่มีได้บรรลุ หามีส่วนรู้ด้วยไม่.

ในพระสัทธรรม ๑๐ อย่างเหล่านั้น พระโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ย่อมได้
พระคุณเหล่านี้ แม้ทั้ง ๖ บท ส่วน พระปริยัติ ย่อมได้พระคุณเพียงบทเดียว
คือ บทว่า **สวากุขาโต** เท่านั้น.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งพระธรรมคุณ ๖ บท เหล่านี้ ชื่อว่า **ธัมมานุสสติ**.

ส่วน **อนุสสติ** ที่มีพระสังฆคุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อ
ว่า **สังฆานุสสติ**.

พึงทราบว่ พระสงฆ์ ที่มาในสังฆานุสตินี้ คือ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก
ได้แก่ ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยพระอริยมรรค ๔ จำพวก ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วย
พระอริยผล ๔ จำพวก หรือ ๔ จำพวกมีพระโสดาบัน เป็นต้น. เป็นความจริงว่า
พระอริยบุคคล ๘ จำพวก หรือ ๔ จำพวก เหล่านี้ ได้ชื่อว่า “พระสงฆ์” ก็ตาม
วจนัตถะ (ความหมายของคำ) ที่ว่า **ทิฏฐัสสิลสงฆาเตน สंहโตติ สงฺฆิ**^๑ - พระ
อริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า พระสงฆ์ เพราะมีความหมายว่า ทัดเทียมกัน ด้วยมี
ความทัดเทียมกันแห่งทิฏฐิและศีล ดังนี้. ความว่า ท่านเหล่านั้น มีทิฏฐิและศีล
เท่าเทียมกันคือเสมอกัน นั่นเอง.

พึงทราบว่ พระสังฆคุณ นั้น ทรงประมวลไว้เป็น ๙ บท โดยสังเขป คือ
ความเป็นผู้ปฏิบัติดี ๑ ความเป็นผู้ปฏิบัติตรง ๑ ความเป็นผู้ปฏิบัติญา-
ยปฏิบัติ ๑ ความเป็นผู้ปฏิบัติสามิฉิปปฏิบัติ ๑ ความเป็นบุคคลผู้ควรแก่ของที่
เขาพืงนำมาบูชา ๑ ความเป็นผู้ควรแก่ของที่เขาพืงนำมาบูชาก่อน ๑ ความเป็น
ผู้ควรแก่ทักษิณาทาน ๑ ความเป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีกรรม ๑ ความเป็นเขต
บุญที่ยอดเยี่ยมของชาวโลก ๑ ดังนี้.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “**ปุณ จปริ महानाम अरिसावโก संग्ฆं अनुसสติ
सुप्पिपुโน णคवโต सवकसंग्ฆे ५ पे ५ अनुत्तरं पुणुणुเขตत्तं โลกसत्**^๒ - ดูกร

^๑ สุมงฺคละวีสลินี. ๑/๒๘๔

^๒ อัง.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๓

ท่านมหานาม อริยสาวกย่อพระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งพระสงฆ์ อย่างนี้ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ฯลฯ เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก” ดังนี้.

ในบรรดาพระสังฆคณทั้ง ๙ บท เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบความตามลำดับ บท อย่างนี้ ว่า :

บทว่า **สุปฏิปนุโน** - เป็นผู้ปฏิบัติดี ความว่า พระสงฆ์ ได้ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี ก็เพราะปฏิบัติสมาธิปฏิบัติคือพระอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง.

บทว่า **อุชุปฏิปนุโน** - เป็นผู้ปฏิบัติตรง ความว่า พระสงฆ์ ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติตรง ก็เพราะปฏิบัติอุชุปฏิปทา (ปฏิบัติตรง) เพราะความเป็นปฏิปทาที่ตรงไปสู่พระนิพพาน ไม่คดโค้งด้วยอำนาจกิเลสเครื่องสร้างความคดโค้งทั้งหลาย มีมายาสาโดยเป็นต้น ก็ ปฏิปทาตรง นั้น คืออะไรเล่า? คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น นั่นเอง.

บทว่า **ถายปฏิปนุโน** - เป็นผู้ปฏิบัติถายปฏิบัติ ความว่า พระสงฆ์ ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติถายปฏิบัติคือพระอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ นั่นเอง เป็นความจริงว่า พระอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ชื่อว่า ถายปฏิบัติ เพราะเป็นปฏิปทาที่ควรรู้ เพราะรู้แล้วก็ถึงพระนิพพาน.

บทว่า **สามิจิปฏิปนุโน** - เป็นผู้ปฏิบัติสามิจิปฏิบัติ ความว่า พระอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า สามิจิปฏิบัติ - ปฏิปทาที่สมควร เพราะสมควรแก่การนำออกจากทุกข์ พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติสามิจิปฏิปทานั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สามิจิปฏิปนุโน - ผู้ปฏิบัติสามิจิปฏิบัติ.

ส่วน บททั้งหลายที่ว่า ยทิทํ จตตาริ ปุริสยุดานิ อฏฐปุริสปุคฺคา เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ ที่แปลว่า “ได้แก่คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ จึงเป็นบุรุษบุคคล ๘ จำพวก นี่คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค” ดังนี้ นั้น เป็นเพียงคำบังชี้บุรุษบุคคลผู้ได้ชื่อว่า “พระสงฆ์” ในที่นี้ ความว่า ได้แก่คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ คือ พระโสดาปัตติมัคคบุคคลกับพระโสดาปัตติผลบุคคล เป็นคู่ที่ ๑ ฯลฯ พระอรหัตตมัคคบุคคลกับพระอรหัตตผลบุคคล เป็นคู่ที่ ๔ เพราะฉะนั้น เมื่อแตกคู่เป็นแต่ละบุคคล จึงเป็นบุคคล ๘ จำพวก อธิบายว่า ได้แก่ ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ และท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๔ นั่นเอง.

บทว่า **อาหุเนยโย** - เป็นผู้ควรแก่ของที่เขapingนำมาบูชา ความว่า ของที่เขapingนำมาบูชาซึ่งบุคคลผู้ควรบูชา ท่านเรียกว่า “อาหุณะ” ได้แก่ ปัจจัย ๔ นั้นเอง พระสงฆ์ นั้นเทียว ชื่อว่าเป็น **อาหุเนยโย** - ผู้ควรแก่ของที่เขapingนำมาบูชา เพราะทำอานิสงส์ให้เกิดมากมาย แก่ผู้ที่นำมาบูชานั้น.

บทว่า **ปาหุเนยโย** - เป็นผู้ควรแก่ของที่เขapingนำมาบูชาก่อน ความว่า ของที่ประณีต ที่เป็นชั้นยอด ที่เขาเลือกสรรแล้ว ในอันที่จะนำไปบูชาผู้ที่ควรบูชาก่อนผู้อื่น ชื่อว่า “ปาหุณะ”, ก็พระสงฆ์นั้น นั้นเทียว จัดว่า เป็นผู้ที่ควรแก่ของที่ชื่อว่า “ปาหุณะ” นั้น เพราะเหตุานั้น ท่านจึงได้ชื่อว่า **ปาหุเนยโย** - ผู้ควรแก่ของที่เขapingนำมาบูชาก่อน เพราะว่าท่านนั้นแหละ ควรต่อการที่ใครๆ จะคำนึงถึงก่อน เกี่ยวกับว่า เป็นผู้มีความพิเศษ.

บทว่า **ทกฺขิณเยยโย** - เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทาน ความว่า ทานที่บุคคลให้ เพราะเชื่อโลกหน้า แล้วปรารถนาอานิสงส์ที่พึงได้รับในโลกหน้า ชื่อว่า “ทักษิณา” พระสงฆ์นั้นแหละ ควรแก่ทานที่ชื่อว่า ทักษิณา นั้น เพราะว่า ทานที่บุคคลให้ในพระสงฆ์ ย่อมบังเกิดอานิสงส์ให้บังเกิดติดต่อกันไปหลายภพชาติ เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงได้ชื่อว่า **ทกฺขิณเยยโย** - ผู้ควรแก่ทักษิณาทาน.

บทว่า **อญฺชสิกรณียโย** - เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชสิกรรม ความว่า พระสงฆ์นั้นเทียว เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชสิกรรมคือการกราบไหว้ เพราะเหตุที่เป็นผู้บรรลุมงคลพิเศษ ควรแก่การกราบไหว้ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า เป็น **อญฺชสิกรณียโย** - ผู้ควรแก่การทำอัญชสิกรรม.

บทว่า **อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส** - เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก ความว่า พระสงฆ์นั้นเอง เป็นเขตคือเป็นไร่นา เพาะปลูกพืชคือบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก โดยเกี่ยวกับ จิตสันดานของท่านปราศจากกิเลสอันเป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญแห่งพืชพันธุ์คือบุญ เป็นเหตุให้พืชคือบุญทั้งหลายที่ชาวโลกเพาะปลูกไว้ในท่าน ถึงความเจริญงอกงาม เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านั้น จึงได้ชื่อว่า เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งพระสังฆคณทั้ง ๙ บท เหล่านี้ ชื่อว่า **สังฆานุสติ**.

ส่วน ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งศีลคุณของตน ที่บริสุทธ์ เพราะความเป็นศีลที่ไม่ขาด เป็นต้น ชื่อว่า **สีลานุสติ**.

พึงทราบว่า ชื่อว่า **ความเป็นศิลปะที่ไม่ขาดเป็นต้น** ได้แก่ **ความเป็นศิลปะที่ไม่ขาด ไม่ทะเล ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ผู้รู้สรรเสริญ อันใครๆ ดูหมิ่นมิได้** ยังสมาธิให้เป็นไปพร้อม.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า : **“ปุณ จปรี มหานาม อริยสาวโก อตตโน สีลานิ อนุสสรติ อขนุทานิ อจฺจิทฺทานิ อสพฺลानิ อกมฺมาसानิ ภูชิสฺसानิ วิญญฺอุปสฺสฺจฺจานิ อปรามญฺจฺจานิ สมาธิสํวตฺตนิกาณิ”**^๑ แปลว่า “ดูกร ท่านมหานาม อริยสาวกย่อมนระลึกเนื่องๆ ซึ่งศิลปะของตน อันเป็นศิลปะที่ไม่ขาด ไม่ทะเล ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันผู้รู้สรรเสริญ อันใครๆดูหมิ่นมิได้ ยังสมาธิให้เป็นไปพร้อม” ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อขนุทานิ - ไม่ขาด** ได้แก่ เป็นศิลปะที่มีลักษณะบทย่อต้นๆ หรือข้อท้ายๆ ไม่ขาด ความว่า จะขาดไปเหมือนอย่างผ้าที่ขาดตรงชายผ้า ฉะนั้น ก็หาไม่.

บทว่า **อจฺจิทฺทานิ - ไม่ทะเล** ได้แก่ เป็นศิลปะที่มีลักษณะบทย่อกลางๆ ไม่ทะเล คือ ไม่ขาด นั่นเอง ความว่า จะขาดไปเหมือนอย่างผ้าที่ขาดตรงกลางผืน ฉะนั้น ก็หาไม่.

บทว่า **อสพฺลानิ - ไม่ต่าง** ได้แก่ เป็นศิลปะที่มีลักษณะบทย่อไม่ต่าง คือไม่ขาด เป็นแถบๆ แถบละ ๒-๓ ข้อ สลับกันไป ความว่า จะต่างไปเหมือนอย่างแม่โคที่ต่างด้วยแถบสีต่างๆ กัน เช่นว่ามีสีดำสลับขาวเป็นต้น อันตั้งขึ้นที่ท้องบ้าง ที่หลังบ้าง เป็นต้น ฉะนั้น ก็หาไม่.

บทว่า **อกมฺมาसानิ - ไม่พร้อย** ได้แก่ เป็นศิลปะที่มีลักษณะบทย่อไม่พร้อย คือ มีลักษณะบทย่อขาดแทรกอยู่ระหว่างลักษณะบทย่ออื่น ๆ ความว่า จะได้พร้อยเหมือนอย่างแม่โคที่พร้อยคือเลอะเทอะ ด้วยจุดสีที่แตกต่างกันไปทั่วทั้งตัว ฉะนั้น ก็หาไม่.

บทว่า **ภูชิสฺसानิ - เป็นไท** ได้แก่ เป็นศิลปะที่ไม่เป็นทาสของตัณหา.

บทว่า **วิญญฺอุปสฺสฺจฺจานิ - อันผู้รู้สรรเสริญ** ได้แก่ เป็นศิลปะที่ท่านผู้รู้ทั้งหลาย มีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น สรรเสริญ.

^๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๔

บทว่า อปรามภูฐานิ - อันใครๆ ดูหมิ่นมิได้ ได้แก่ เป็นศีลที่ใครๆ ดูหมิ่นมิได้ ว่า “นี่ เป็นข้อเสียแห่งศีลของท่าน, ศีลข้อนี้ของท่านไม่บริสุทธิ์” เป็นต้น.

บทว่า สมာธิสัวตฺตนิกาณิ - ยังสมาธิให้เป็นไปพร้อม ได้แก่ เป็นศีลที่เป็นปัจจัยแก่คุณวิเศษที่ยิ่งๆ ขึ้นไป คือ สมาธิอันต่างด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ความว่า ยังสมาธิเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความมอกกาม ฉะนี้ แล.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งศีลคุณของตน มีความเป็นศีลที่ไม่ขาดเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า สีสานุสฺติ.

ส่วน ความระลึกเนื่องๆ ซึ่ง จากคุณของตน มีความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทินอยู่ครองเรือน เป็นต้น ชื่อว่า จาคานุสฺติ.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า : “ปุณ จปริ มหานาม อริยสาวโก อตฺตโน จาคั อณุสฺสรติ ฯเปฯ วิคตมจฺเจเรน เจตสา อคาริ อชฺฌาวสामी มุตฺตจาโค ปยตปาณิ โวสฺสคฺครโต ยาจโยโค ทานสัวิภาครโต”^๑ ความเต็มแปลว่า “ดูกร ท่านมหานาม ยังมีอีกข้อหนึ่ง อริยสาวก ย่อมระลึกเนื่องๆ ซึ่งจากคุณของตน อย่างนี้ ว่า เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ข้อที่เมื่อหมู่ประชาฎกมลทิน คือความตระหนี่ กุลุ่มรุมอยู่ เรากลับเป็นผู้มีจิตปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน อยู่ครองเรือน สละได้พัน มีฝ่ามือสะอาด ยินดีในการเสียสละ ควรในการขอ ยินดีในการให้และการแบ่งปัน” ดังนี้.

พึงทราบอรรถาธิบายในบทเหล่านี้ อย่างนี้ ว่า :

บทว่า วิคตมจฺเจเรน เจตสา อคาริ อชฺฌาวสामी - เราเป็นผู้มีจิตปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน อยู่ครองเรือน ได้แก่ เป็นผู้มีจิตปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน เพราะกระทำความมัวหมองแก่จิต อยู่ครองเรือน ความว่า เป็นผู้อยู่ครองเรือนอย่างมีจิตปราศจากความตระหนี่ในสมบัติทั้งหลาย.

บทว่า มุตฺตจาโค - สละได้พัน คือ เป็นผู้สละได้ไม่ติดขัด ได้แก่ ไม่มีจิตตามผูกพันในวัตถุที่ได้สละไปแล้วนั้น โดยเกี่ยวกับเกิดความเสียดายขึ้นมาในภายหลัง เป็นต้น.

^๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๔.

บทว่า ปยตปาณิ - มีฝ่ามือสะอาด คือ มีฝ่ามืออันชำระล้างให้สะอาดอยู่ตลอดกาลทุกเมื่อ เพื่อความพร้อมในอันจะมอบปัจจัยไทยธรรมแก่ปฏิคาหก อย่างเคารพ.

บทว่า โวสุสครโต - ยินดีในการเสียสละ คือ ยินดีในอันประกอบการเสียสละอยู่เป็นประจำ พร้อมที่จะเสียสละตลอดกาลทุกเมื่อ.

บทว่า ยาจโยโค - ควรในการขอ คือ เพราะเหตุที่เป็นผู้ยินดีในการเสียสละอยู่เสมอ นั่นเอง จึงเป็นผู้ควรในการที่ผู้อื่นจะขอ เพราะเขารู้แล้วว่า “เมื่อเราขอท่านผู้นี้ยินดีจะให้แก่เรา” ดังนี้.

บทว่า ทานสัวิกาคโรโต - ยินดีในการให้และการแบ่งปัน ความว่า มิใช่จะยินดีในการให้ของอย่างใดอย่างหนึ่งไปล้วนๆ เท่านั้น แม้แต่ของที่ตนกำลังจะบริโภค (กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ใช้น้อย) เอง ก็ยินดีจะแบ่งปันแก่ผู้ที่ต้องการ ฉะนั้นแล.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งจากคุณมีประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **จาคานุสติ**.

ส่วน ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น ของตน โดยตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน ชื่อว่า **เทวดานุสติ** เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า “ปุณ จปริ มหานาม อริยสาวโก เทวดานุสติ ภาเวติ สนฺติ เทวา จาตุมฺหาราชิกา ๗เปฺย ตา เทวดา อิตฺ จุตา ตตฺถูปปฺนนา มยฺหฺมปิ ตถารูปา ปญฺญา สัวิชฺชติ”^๑ ความเต็มแปลว่า “ดูกร ท่านมหานาม ยังมีอีกข้อหนึ่ง อริยสาวกย่อมเจริญเทวดานุสติ อย่างนี้ว่า เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาก็มีอยู่, เทวดาชั้นดาวดึงส์ก็มีอยู่ ฯลฯ เทวดาชั้นพรหมกาย (ชั้นปฐมฌานภูมิ) ก็มีอยู่, เทวดาที่สูงยิ่งกว่าเทวดาชั้นพรหมกายนั้นก็มีอยู่, เทวดาเหล่านั้น ถึงพร้อมด้วยศรัทธาเห็นปานใด... ด้วยศีลเห็นปานใด... ด้วยสุตะเห็นปานใด... ด้วยจาคะเห็นปานใด... ด้วยปัญญาเห็นปานใด แล้วจึงได้เกิดขึ้นในเทวโลกชั้นนั้น แม้เรา ก็มีปัญญาเห็นปานนั้น” ดังนี้. อธิบายว่า เทวดาเหล่านั้น ได้เข้าถึงแล้ว ซึ่งความเป็นเทวดาชั้นนั้นๆ เพราะเหตุคือความถึงพร้อมด้วยคุณ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา เห็นปานใด คือ ประเสริฐกว่าอย่างใดเพียงไร คุณมีศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้น ก็มีอยู่ในตัวเรา ดังนี้.

^๑ อภ.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๕.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น ของตน โดยยกเทวดาเป็น พยาน คืออ้างถึงเทวดา ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **เทวดานุสติ**.

ส่วน ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งคุณของพระนิพพาน อันเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่า **อุปสมานุสติ** ได้แก่ ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งคุณมีความเป็นธรรมที่สร้างมาเป็นต้น เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า : “ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ ยทิทํ มทนิมฺมทโน ปิปาสวินโย อาลย-สมุคฺขมาโต วฏฺฏุปฺจเจโท ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ (ปัจจัยพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้น) กิติ ที่เป็นอสังขตะ (ไม่ใช่สังขตะ) กิติ มีประมาณเพียงใด วิราคธรรมกล่าวได้ว่า เป็นยอดแห่งบรรดาธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้ คือสิ่งใดเล่า? คือธรรมอันเป็นที่สร้างมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่ตัดวิฏฐะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับตัณหา เป็นนิพพาน” ดังนี้.

ก็ พระนิพพาน ตรัสเรียกว่า **วิราคธรรม** เพราะเป็นธรรมที่สำรอกราคะ หรือเพราะเป็นที่ไปปราศราคะ.

ในบรรดาอุปสมคุณเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบาย ตามลำดับบท อย่างนี้ ว่า :

บทว่า **มทนิมฺมทโน** - เป็นที่สร้างมา ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่า เป็นธรรมที่สร้างมา ก็เพราะความที่ ความเมาทั้งหลาย มีความเมาในความเป็นชายเป็นต้น มาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ก็สร้างไปคือหายเมา ได้แก่ พินาศไป.

บทว่า **ปิปาสวินโย** - เป็นที่กำจัดความกระหาย ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่า เป็นที่กำจัดความกระหาย ก็เพราะความกระหายคือความใคร่ มาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ก็ย่อมถูกกำจัดไป คือถึงความตั้งอยู่มิได้.

บทว่า **อालยสมุคฺขมาโต** - เป็นที่ถอนอาลัย ความว่า อาลัยคือกามคุณ ๕ มาถึงพระนิพพานแล้ว ก็ย่อมถึงความถอนขึ้นเสียได้ เพราะเหตุฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า เป็นธรรมที่ถอนอาลัย อธิบายว่า เป็นที่ถอนความยินดีในกามคุณ ๕ นั้นเอง เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่า คำว่า “เป็นที่ถอนอาลัย” นี้ เป็น

^๑ อจ.จตุกก. ๒๑/๔๗

เพียงนิสสยโวหาร กล่าวถึงอาลัยคือกามคุณอันเป็นที่อาศัยแห่งความยินดี นั้น
เอง.

บทว่า **วฏฏุปจเจโท** - เป็นที่ตัดวัฏฏะ ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่า เป็น
ที่ตัดวัฏฏะ เพราะวัฏฏะอันมีภูมิ ๓ มาถึงพระนิพพานแล้ว ก็ย่อมถูกตัดขาดไป.

บทว่า **ตณฺหุทฺขโย** - เป็นที่สิ้นตัณหา ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่า เป็น
ที่สิ้นตัณหา เพราะตัณหามาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ก็ย่อมถึงความสิ้นไป.

บทว่า **นิโรธ** - เป็นที่ดับตัณหา ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่า เป็นที่
ดับตัณหา เพราะตัณหามาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ก็ถึงความดับไป อีกอย่างหนึ่ง
วัฏฏะอันมีภูมิ ๓ ท่านเรียกว่า “โรธะ - คุก” เพราะเป็นที่ขัง เป็นที่จองจำสัตว์
ทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับ ให้หมუნวนซ้ำซาก ด้วยอำนาจ ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น
พระนิพพาน ชื่อว่า นิโรธะ เพราะเป็นที่ออกไปจากโรธะคือวัฏฏะ นั้น.

บทว่า **นิพฺพานํ** - เป็นนิพพาน คือ เป็นที่ออกไปจากภาวะ กล่าวคือ
กิเลสอันเป็นเครื่องร้อยให้ติดกับภพน้อยภพใหญ่นั้น ฉะนั้น แล.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งอุปสมคุณ มีความเป็นธรรมที่สร้างมา เป็นต้น ดัง
กล่าวมากระนี้ นี้ ชื่อว่า **อุปสมานุสสติ**.

ส่วน ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งมรณะคือความตาย อันเป็นความขาดสายแห่ง
ชีวิตินทรีย์ โดยสังเขป โดยนัยว่า “ความตายจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาดสายไป”
ดังนี้ เป็นต้น หรือโดยพิสดาร โดยนัยว่า “**วธกปจฺจุปฺภูจฺจานโต - โดยความตาย
มีความปรากฏดุจเพชรฆาต (ผู้เงือดดาบอยู่ในที่ใกล้)**” ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า
มรณานุสสติ. อันบัณฑิตพึงทราบความพิสดารตามที่ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิมรรค**
นั้นเทียว.

ส่วน สติที่ไปคือเป็นไปในโกฏฐาส (ส่วนแห่งกายมีผม เป็นต้น ชื่อว่า **กาย-
คตาสติ** ได้แก่ ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งโกฏฐาส ๓๒ มีผม เป็นต้น อันเป็นปฏิภูม
ด้วยอำนาจแห่ง สี สันฐาน กลิ่น ปัจจัยที่อาศัยเกิด และโอกาส (สถานที่ตั้งอยู่)
ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ ว่า :

“ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายิ อุตฺถิ ปาทลลา”^๑ เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาภายในนี้ นี้แหละตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มรอบตัว ว่า เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ คือ ในภายในมี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง โลหิต เหงื่อ มันทัน น้ำตา มันทลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำปัสสาวะ” ดังนี้ ก็ในพระบาลี มิได้ตรัส มตฺถลฺลํ - มันทสมองไว้ ฟังทราบว่าเป็นอันตรัสสงเคราะห์แล้วด้วยคำว่า เยื่อในกระดูกนั้นเทียว.

ความระลึกเนื่องๆ ซึ่งโกฏฐาส ๓๒ อย่าง อันเป็นปฏิภูมเหล่านี้ นั้นเองชื่อว่า กายคตาสติ ที่ประสงค์เอาในที่นี้.

อานะ ด้วย อปานะ ด้วย ชื่อว่า อานาปานะ ได้แก่ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก สติที่มี อานาปานะ นั้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อานาปานสติ ได้แก่ สติที่คอยระลึกลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ที่กระทบอยู่ที่ปลายจมูก หรือที่เหนือริมฝีปากบน ก็สตินั้น ย่อมเป็นไปพร้อมกับความรู้ซึ่งลม ว่า เป็นลมหายใจเข้า ยาว ว่า เป็นลมหายใจออกยาว และว่า เป็นลมหายใจเข้าสั้น ว่า เป็นลมหายใจออกสั้น เป็นต้น ตามพระบาลีที่ว่า “ทีฆิ วา อสฺสสนฺโต ทีฆิ อสฺสสามิตี ปชานาตี” แปลว่า “เมื่อหายใจเข้ายาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว อยู่บ้าง” ดังนี้ เป็นต้น.

ก็เนื้อความพระบาลีที่เกี่ยวกับจตุกกะแรก อันเป็นกายนุสสนาสติปฏิฐาน ฟังทราบที่มาแล้วใน มหาสติปัฏฐานสูตร^๒ และเกี่ยวกับจตุกกะทั้ง ๔ นั้นเทียว อันเป็นสติปฏิฐานทั้ง ๔ ฟังทราบความตามที่มาแล้วใน เอกธัมมสูตร^๓ นั้นเทียว ส่วน วิธีเจริญโดยพิสดาร ฟังทราบตามที่ท่านพรรณนาไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้นนั้นแหละ.

^๑ ที.มหา. ๑๐/๓๒๔.

^๒ ที.มหา. ๑๐/๓๒๑.

^๓ ส.มหา. ๑๙/๓๘๙.

อธิบาย พรหมวิหาร ๔

คำว่า เมตตา มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า มิชชติ สนิยหตติ เมตตา - ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมตตา เพราะมีความหมายว่า รักใคร่ คือ เสน่หา. อีกอย่างหนึ่ง มิตุเตสุ ภวาติ เมตตา - ชื่อว่า เมตตา เพราะมีความหมาย ว่า มีในมิตร.

เมตตานี้ มีการน้อมเอาประโยชน์และความสุขเข้าไปแก่สัตว์ทั้งหลาย เป็น ลักษณะ ได้แก่ อโทสเจตสิก ที่เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ นั่นเอง.

คำว่า กรุณา มีวจนัตถะ ว่า ปรทุกุเช สติ สาธุนิ กมปนํ กโรตติ กรุณา - ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะมีความหมายว่า เมื่อทุกข์ของผู้อื่นมี อยู่ ย่อมกระทำความหวั่นไหว (แห่งใจ) แก่สาธุชน.

กรุณา นั้น มีความใคร่จะขจัดทุกข์ของผู้อื่น เป็นลักษณะ.

คำว่า มุทิตา มีวจนัตถะ ว่า โมทนุติ ตาย ตัมสมุคิโนติ มุทิตา - สัตว์ ทั้งหลายผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมชาตินั้น ย่อมบันเทิงเพราะธรรมชาตินั้น เพราะ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า มุทิตา (ธรรมชาติเป็นเหตุให้สัตว์บันเทิง)

มุทิตานั้น มีความบันเทิงในสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ ก็กรุณาและมุทิตา นั้น มีสภาวะดังได้กล่าวแล้วในเจตสิกสังคหวิภาค ในปริจเฉทที่ ๒ นั้นเทียว.

คำว่า อุเบกขา มีวจนัตถะ ว่า อเวรา โหนตุติ อาทิพฺยาปารปฺพหเนน มชฺฌตฺตภาวูปคฺมเนน จ อุปฺเภขตฺติติ อุปฺเภขชา - ธรรมชาติ ชื่อว่า อุเบกขา เพราะมีความหมายว่า วางเฉย โดยการละความขวนขวาย (แห่งใจ) ที่เป็นไปว่า “จงเป็นผู้ไม่มีเวร เกิด” ดังนี้ เป็นต้น และโดยการเข้าถึงความเป็นกลาง.

อุเบกขา นั้น มีความเป็นไป โดยอาการที่เป็นกลางในอภิวรรณ และ อภิวรรณ เป็นลักษณะ ว่าโดยตัวสภาวะ ก็ได้แก่ ตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ นั่นเอง.

ก็ธรรมชาติทั้ง ๔ มีเมตตาเป็นต้น นี้ ชื่อว่า อัปป์มัญญา ก็เพราะมีสัตว์อัน หาประมาณมิได้ เป็นอารมณ์. ชื่อว่า พรหมวิหาร ก็เพราะความเป็นวิหารธรรม (ธรรมเป็นที่อยู่) ที่สูงส่งประเสริฐทั้งหลาย. พึงทราบวิธีเจริญอัปป์มัญญา ๔ โดย พิศดาร ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้น นั่นเทียว.

อธิบาย สัญญา ๑

คำว่า สัญญา ในที่นี้ หมายถึงเอา อาหารแปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นแปฏิกูลในอาหาร) บัณฑิตพึงทราบเกี่ยวกับคำว่า อาหาร ก่อน ว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า อาหาร โดยความหมายว่า “นำมา” ได้แก่ ปัจจัยพิเศษอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความสืบทอดในภายใน มี ๔ อย่าง คือ :

๑. กพพิการอาหาร - อาหารคือวัตถุที่บุคคลกระทำให้เป็นคำๆ แล้วกลืนกิน.

๒. ผัสสาหาร - อาหารคือผัสสะ.

๓. มโนสัญญาเจตนาหาร - อาหารคือเจตนาที่สัมปยุตกับใจ (ความจงใจทางใจ).

๔. วิญญาณาหาร - อาหารคือวิญญาณ (ปฏิสนธิวิญญาณ).

ก็ กพพิการะ - วัตถุที่กระทำให้เป็นคำๆ เป็นอาหาร ชื่อว่า กพพิการอาหาร ก็เพราะนำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ (อวินิพโกรูป ๘ ที่เกิดจากอาหาร).

ส่วน ผัสสะ เป็นอาหาร ชื่อว่า ผัสสาหาร ก็เพราะนำมาซึ่งเวทนา ๓.

ส่วน มโนสัญญาเจตนา เป็นอาหาร ชื่อว่า มโนสัญญาเจตนาหาร ก็เพราะนำมาซึ่งปฏิสนธิในภพ ๓.

ส่วน วิญญาณ (ปฏิสนธิวิญญาณ) เป็นอาหาร ชื่อว่า วิญญาณาหาร ก็เพราะนำมาซึ่งนามรูปในขณะปฏิสนธิ.

ก็ “อาหาร” ในคำว่า อาหารแปฏิกูลสัญญา นี้ ท่านกล่าวหมายเอา กพพิการอาหาร เท่านั้น.

อันพระโยคี ผู้ใคร่เจริญอาหารแปฏิกูลสัญญา นั้น พึงพิจารณาเห็นความเป็นแปฏิกูลในอาหาร โดยอาการ ๑๐ เหล่านี้ คือ :

๑. โดยการไป เกี่ยวกับการที่ต้องลุกจากที่นอนอันผาสุก ออกจากสถานที่อยู่อันผาสุก เดินเหยียบย่ำไปในหนทางอันไม่สะดวก กลั่นเกลื่อนด้วยสิ่งแปฏิกูลเพียงเพื่อบิณฑบาตได้อาหารมาบริโภค.

๒. โดยการแสวงหา โดยการที่พอไปถึงละแวกบ้านแล้ว ก็จำต้องทนเห็นภาพ ทนดมกลิ่น สิ่งแปฏิกูลตามละแวกบ้าน จากสถานที่ที่ถึงชยะ บ่อน้ำครำ เป็นต้น

ถูกแมลงวันฮือขึ้นมาดมในคราวที่เข้าไปใกล้ ตลอดจนกระทั่งจำต้องรับประทานอาหาร ที่บูดที่ค่างจากวันวาน ที่เขาถวาย.

๓. **โดยการบริโภค** เกี่ยวกับอาหารนั้น พอเริ่มบริโภคก็เปรอะเปื้อนมือที่ใช้บริโภค ในเวลาที่ใส่เข้าไปในปาก คลุกเคล้าด้วย ดี เสมหะ น้ำลาย แล้ว ก็เปรอะเปื้อนอยู่ในปาก.

๔. **โดยโกฏฐาสผู้อาศัย** คือ ทุกคราวที่บริโภคเข้าไป ก็ยอมเป็นที่ตั้งอาศัย แห่งโกฏฐาสที่เป็นปฏิกุล มีดี เสมหะ เป็นต้น จำต้องกลืนกินไปพร้อมกับโกฏฐาส เหล่านั้น.

๕. **โดยการสังสม** คือ อาหารที่บริโภคเข้าไปสังสมอยู่ในกระเพาะอาหาร อันเป็นดุจหลุมคูถที่ไม่เคยถูกชำระล้างมาตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๑๐๐ ปี ตามอายุของบุคคลผู้นั้น.

๖. **โดยเป็นของยังไม่ย่อย** คือ ตลอดเวลาที่ตั้งอยู่ในท้อง ยังไม่ย่อย ก็ถูกกำลังของไฟธาตุ ทำให้เดือดผุดเป็นฟอง เป็นต่อม ปล่อยกลืนของซากสัตว์อัน เป็นของที่บริโภคเข้าไป เหมือนอบอวล.

๗. **โดยเป็นของที่ย่อยแล้ว** คือ พอย่อยแล้วก็ถึงความเป็นอุจจาระและ ปัสสาวะ.

๘. **โดยผล** คือ ให้สำเร็จความเป็นซากปฏิกุลต่างๆ มีผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น.

๙. **โดยการหลั่งออก** คือ อาหารที่กลืนกินเข้าไปทางทวารเดียว แต่ว่า เวลาจะหลั่งออก ย่อมหลั่งออกทางทวารทั้งหลายนั้นๆ เช่น เป็นอุจจาระหลั่งออก ทางทวารหนัก เป็นปัสสาวะหลั่งออกทางช่องทวารเบา เป็นขี้ตาหลั่งออกทางตา เป็นต้น.

๑๐. **โดยเปรอะเปื้อน** คือ หลั่งออกมาทางทวารไหนๆ ก็เปรอะเปื้อนทวาร นั้นๆ เป็นเหตุให้ต้องมีภาระเกี่ยวกับการชำระล้างทวารนั้นๆ.

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาความเป็นปฏิกุลในอาหาร โดยอาการ ๑๐ ดัง กล่าวมานี้ ส่วน วิธีเจริญโดยพิสดาร ฟังทราบตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้น นั้นแหละ.

อธิบาย วัตถาน ๑

คำว่า วัตถาน ได้แก่ จตุธาตววัตถาน คือ การกำหนดแยกธาตุ ๔ กล่าวคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ โดยลักษณะ อันเนื่องอยู่กับ สัมผัสภาวะในกาย มีผมเป็นต้น.

ลักษณะที่แข็งกระด้าง	ชื่อว่า ปฐวีธาตุ
ลักษณะที่เกาะกุม	ชื่อว่า อาโปธาตุ
ลักษณะที่ร้อน	ชื่อว่า เตโชธาตุ
ลักษณะที่ค้ำจุน หรือผลัดดัน	ชื่อว่า วาโยธาตุ.

การกำหนดแยกธาตุ ๔ โดยย่อ มีมาใน มหาสติปัฏฐานสูตร^๑ อย่างเป็นทางการนี้ :

“เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทฺภฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวี วิชิตฺวา จตฺมहाปเถ พิลฺโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส ฯ เปฯ อิมสฺมि กายे ปฐฺวีธาตฺว อาโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว” แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโค ผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วก็ฟิงนั่งแบ่งเป็นส่วนๆ อยู่ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉนฺได, ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณา กายตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่นี้ นี้แหละ ว่า ในกายนี้ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉนฺนํ เหมือนกัน” ดังนี้.

การกำหนดธาตุ ๔ โดยพิสดาร มีมาใน มหาหัตถิปโทปมสูตร^๒ อย่างเป็นทางการนี้ ว่า :

“กตมา อาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐฺวีธาตฺว ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตฺตํ อฺปาทินนํ เสยฺยถิทํ เกสา โลมา ฯ เป ฯ อฺทริยํ กริสฺส, ยํ วา ปนฺณณฺมปิ กิลฺลิจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตฺตํ อฺปาทินนํ อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐฺวี-ธาตฺว” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ปฐวีธาตุภายใน เป็นไฉน? ธรรมชาติที่แข็ง ที่กระด้าง ที่เป็นอุปาทินนะ (อันอุปาทานยึดมั่นแล้ว อย่างนี้ว่า เรา ของเรา) ที่เป็นภายใน เฉพาะตน ไต ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า, ก็หรือว่า ธรรมชาติที่แข็ง ที่กระด้าง ที่เป็นอุปาทินนะ บางอย่าง แม้อย่างอื่นใด ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า ปฐวีธาตุ.

^๑ ที.มหา. ๑๐/๓๒๖.

^๒ ม.ม. ๑๒/๓๑๒.

ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อาโปธาตุภายในเป็นไฉน? อาโป (น้ำ, ธรรมชาติที่เอิบอาบ) อาโปคตะ (ที่เป็นไปในสิ่งเอิบอาบ, คือลักษณะที่เอิบอาบ) ที่เป็นอนุปาทินนะ อันเป็นภายใน เฉพาะตน ไต ได้แก่ เสมหะ หนอง ฯลฯ น้ำ ปัสสาวะ. ก็หรือว่า ธรรมชาติที่เอิบอาบ ฯลฯ แม้อย่างอื่นใด ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า **อาโปธาตุ**.

ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เตโชธาตุภายในเป็นไฉน? ได้แก่ เตโช (ความร้อน) เตโชคตะ (ที่เป็นไปในเตโช คือลักษณะที่ร้อน) ที่เป็นอนุปาทินนะ อันเป็นภายใน เฉพาะตน ไต ได้แก่ เตโชที่เป็นเหตุให้ร้อน เตโชที่เป็นเหตุให้แห้งหอม เตโชที่เป็นเหตุให้ร่ำร้อน และเตโชที่เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลื้ม ถึงความย่อยไปโดยชอบ ก็หรือว่า เตโช ฯลฯ แม้อย่างอื่นใด, ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า **เตโชธาตุ**.

ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย วาโยธาตุภายในเป็นไฉน? ได้แก่ วาโย (ลม คือธรรมชาติที่พัดพาไป) วาโยคตะ (ธรรมชาติที่เป็นไปในวาโยคือลักษณะที่ค้ำจุนหรือผลักดัน) อันเป็นอนุปาทินนะ ภายใน เฉพาะตน ไต ได้แก่ ลมที่ดันขึ้นไปเบื้องบน ลมที่ดันลงมาเบื้องล่าง ลมที่อยู่ในลำไส้ ลมที่อยู่ในโกฏฐาส ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ก็หรือว่า วาโย วาโยคตะ ที่เป็นอนุปาทินนะ ภายใน เฉพาะตน บางอย่าง แม้อย่างอื่นใด, ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า **วาโยธาตุ**” ดังนี้.

จตุธาตุววัตถาน ที่มาโดยย่อ เป็นกรรมฐานเหมาะสำหรับพระโยคีผู้มีปัญญากล้า ที่มาแล้วโดยพิสดาร เหมาะสำหรับพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้านัก.

พึงทราบวิธีเจริญโดยพิสดาร. ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิมรรค** นั้น เหมือนกัน.

อธิบาย อรูป ๔

อรูป ๔ มีอากาศัญญาตนะเป็นต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ ๔ อย่างอย่างนี้ คือ.

- **อากาศัญญาตนะ** ย่อมเป็นไปในอารมณ คือ กสิณสมาธิภาส (ที่ว่างอันเป็นที่กสิณนิमितถูกเพิกไป.)

- **วิญญาณัญญาตนะ** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ คือ อากาสนัญญาตน-
วิญญาณ.
- **อากิญจัญญาตนะ** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ คือ ความไม่มีแห่งอากาสา-
นัญญาตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญญาตนวิญญาณนั้น.
- **เนวสัณฺณานาสัณฺญาตนะ** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ คือ อากิญจัญญา-
ตนวิญญาณ.

พระโยคาวจรผู้บำเพ็ญอากาสนัญญาตนฌาน ย่อมทำบริกรรมในอารมณ์ คือ ในอากาสนอันเป็นที่ว่าง ที่เพิกกสิณนิमित ว่า “อากาสนหาที่สุดมิได้ อากาสนหาที่สุดมิได้” อากาสนัญญาตนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์คืออากาสน นี้.

ส่วน พระโยคาวจรผู้ได้อากาสนัญญาตนฌานแล้ว พยายามเพื่อบรรลุ วิญญาณัญญาตนฌาน ย่อมทำบริกรรมในอารมณ์ คือ ในอากาสนัญญาตน-
วิญญาณ ว่า “วิญญาณหาที่สุดมิได้, วิญญาณหาที่สุดมิได้” วิญญาณัญญาตน-
ฌานย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์คืออากาสนัญญาตนวิญญาณ นี้.

ส่วน พระโยคาวจรผู้ได้วิญญาณัญญาตนฌานแล้ว พยายามเพื่อบรรลุ อากิญจัญญาตนฌาน ย่อมทำบริกรรมในอารมณ์ คือ ความไม่มีแห่งอากาสา-
นัญญาตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญญาตนะ นั้น ว่า “อะไรๆ ก็
ไม่มี, อะไรๆ ก็ไม่มี” หรือว่า “ว่าง, ว่าง” อากิญจัญญาตนฌานย่อมเกิดขึ้น
ในอารมณ์คือความไม่มี (นัตถิกาวะ) นี้.

ส่วน พระโยคาวจรผู้ได้อากิญจัญญาตนฌาน พยายามเพื่อบรรลุเนว-
สัณฺณานาสัณฺญาตนฌาน ย่อมทำบริกรรมในอารมณ์ คือ อากิญจัญญาตน-
วิญญาณ ว่า “นี้สงบ, นี้ประณีต” เนวสัณฺณานาสัณฺญาตนะย่อมเกิดขึ้นใน
อารมณ์คือ อากิญจัญญาตนะวิญญาณ นี้.

พึงทราบวิธีเจริญโดยพิสดาร ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้นเทียว แล.

ประเภทแห่งกรรมฐานที่เป็นสัพปาเย

ก็ในบรรดาจิตทั้งหลาย อสุภะ ๑๐ และการเจริญโกฏฐาส ที่เรียกว่า กาย-
คตาสติ เป็นสัพปาเยแก่บุคคลราคจิต.

อัปป์มัญญา ๔ และกสิณ (สี่) มีนิลกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคล โทสจจิต.

อานาปานสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจจิตและบุคคลวิตกจจิต.

อนุสติ ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลสังขารจจิต.

กรรมฐานทั้งหลาย คือ มรณานุสติ อุปสมานุสติ อหาราเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดแยกธาตุ เป็นสัปปายะแก่บุคคลพุทธิจจิต.

ส่วน กรรมฐานที่เหลือ แม้ทั้งปวง เป็นสัปปายะแก่บุคคลจจิตแม้ทุกจำพวก แม้ในกรรมฐานเหล่านั้น ในกสิณทั้งหลาย กสิณที่มีขนาดใหญ่เป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจจิต กสิณที่มีขนาดเล็กเป็นสัปปายะแก่บุคคลวิตกจจิต ฉะนี้แล.

คำอธิบายประเภทแห่งกรรมฐานที่เป็นสัปปายะ

คำว่า สัปปายะ มีความหมายว่า อนุกุล เกื้อกูล ได้แก่ เป็นเหตุให้เป็นไป โดยง่าย (สร้างความสะดวก).

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงกรรมฐานที่อนุกุลต่อจจิต แห่งบุคคลจจิต นั้น ๆ จึงกล่าวว่า “กัณโธบรรดาจจิตทั้งหลาย” ดังนี้ เป็นต้น.

อสุภกรรมฐาน จัดว่าเป็นสัปปายะ แก่บุคคลราคจจิต คือผู้มีราคะเป็นปกติ หรือมากด้วยราคะ ก็เพราะความที่อสุภกรรมฐาน เป็นข้าศึกตรงของราคะ.

เป็นความจริงว่า บุคคลราคจจิต ราคะที่เกิดอยู่บ่อยๆ ย่อมเป็นอุปสรรค ขัดขวางความเจริญแห่งอริกฺุศลคือสมถภาวนา เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่า เธอปรารภ กรรมฐานที่เป็นเครื่องสยบราคะ ราคะทรมากำลังลงไปแล้ว อริกฺุศลนี้ ก็ย่อมเจริญ ออกงามยิ่งๆ ขึ้นไป ก็อสุภกรรมฐาน อันเป็นการทำไว้ในใจว่า กายนี้เป็นของไม่ งาม น่าเกลียด นั้นเทียว ย่อมเป็นเครื่องสยบราคะในกาย เพราะฉะนั้น จึงนับว่า เป็นสัปปายะแก่บุคคลราคจจิต พึงทราบเกี่ยวกับความที่แม้กายคตาสตินี้ ก็เป็น สัปปายะแก่บุคคลราคจจิต ตามนัยเดียวกันนี้แหละ.

ส่วน สำหรับบุคคลโทสจจิต ผู้มากด้วยโทสะ มีโทสะเกิดบ่อยๆ เป็นปกติ โทสะที่เกิดอยู่บ่อยๆ นั้น เป็นอุปสรรคขัดขวางแก่การเจริญอริกฺุศล เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่า เธอปรารภกรรมฐานที่เป็นเครื่องสยบโทสะ โทสะทรมากำลังลงไปแล้ว อริกฺุศลของเธอย่อมเจริญออกงามยิ่งๆ ขึ้นไป ก็อัปป์มัญญา ๔ แล เป็นข้าศึก

ตรงของโทษะ เพราะฉะนั้น อัปมัญญา ๔ จึงนับว่าเป็นกรรมฐานที่เป็นสัปปายะ แก่บุคคลโทสจริต.

อนึ่ง พวกวิณณกสิณ (กสิณสี) ทั้งหมด เป็นเครื่องทำให้เกิดความสุขใจ เกี่ยวกับจิตที่คอยโน้มไปในอารมณ์ที่มีสิ่งงดงาม เพราะฉะนั้น จึงเป็นปฏิบัติข้อต่อ โทสะที่มีปกติทำให้เกิดความทุกข์ใจ เกี่ยวกับการที่โน้มไปในโทษของอารมณ์ เพราะฉะนั้น แม้พวกกสิณสีทั้งหลาย มีนิลกสิณเป็นต้น ก็นับว่าเป็นสัปปายะแก่ บุคคลโทสจริต.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**อานาปานสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจริต และ บุคคลวิตกจริต**” ดังนี้ ก็เพราะโมหะที่ครอบงำอยู่บ่อยๆ เป็นอุปสรรคขัดขวาง แก่การเจริญอิกุศล เพราะฉะนั้น สำหรับบุคคลโมหจริต ถ้าหากได้เจริญกรรม- ฐานอันเป็นเครื่องสยบโมหะ ป้องกันโมหะมิให้เกิดได้บ่อยๆ เหมือนในเวลาปกติ แล้ว อิกุศลย่อมถึงความเจริญออกงามไปตามลำดับด้วยดี ก็ อานาปานสติ เป็น กรรมฐานที่เป็นวิสัยแห่งความรู้ เกี่ยวกับว่า พระโยคาวจรต้องคอยสำเหนียกรู้ อากาโรที่แตกต่างที่มีในลมหายใจ ว่าเป็นลมหายใจเข้าหรือว่าออก, เป็นลมหายใจเข้า สั้นหรือว่ายาว เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงจัดว่า เป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจริต.

อนึ่ง บุคคลวิตกจริตย่อมมีจิตพล่านไปในอารมณ์ทั้งหลายง่าย ด้วยอำนาจ ความพล่านไปแห่งวิตก. เมื่อได้ใช้สติผูกจิตไว้ให้อยู่กับอารมณ์เดียวได้ ก็ย่อมห้าม ความพล่านไปแห่งวิตกได้ เพราะฉะนั้น ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกตรงที่ กระทบอยู่ที่เดียวคือที่ช่องจมูก หรือเหนือริมฝีปากบนนั้นเทียว ย่อมเป็นอารมณ์ ที่สะดวกแก่การที่พระโยคาวจรจะผูกจิตไว้ด้วยสามารถแห่งสติ เป็นเหตุให้วิตก หยุดการพล่านไปในอารมณ์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น อานาปานสตินี้ จึงนับว่าเป็น สัปปายะ แม้แก่บุคคลวิตกจริต.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**อนุสติ ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่ บุคคลสัทธิจริต**” ดังนี้ ก็เพราะ อนุสติ ๖ อย่างข้างต้น คือ พุทธานุสติ ๗๙ เทวตานุสติ เป็นเหตุเจริญแห่งศรัทธา ก็อิกุศลคือสมณะ จะถึงความงอกงามยิ่งๆ ขึ้นไปได้ ก็ด้วยอาศัยกำลังแห่งศรัทธา เพราะฉะนั้น บุคคลสัทธิจริต มากด้วย ศรัทธา เมื่อได้กรรมฐานที่เหมาะสม อันเป็นอารมณ์แห่งศรัทธา คือ อนุสติ ๖ เหล่านี้แล้ว อิกุศลของเธอย่อมเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป แล.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**กรรมฐานทั้งหลาย คือ มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดแยกธาตุ เป็นสัปปายะแก่บุคคลพุทธิจริต**” ดังนี้ ก็เพราะความที่กรรมฐานเหล่านี้ เป็นอารมณ์ของปัญญา เกี่ยวกับว่า มรณานุสติเป็นกรรมฐานที่สร้างญาณสังเวคะ (ความสลัดใจด้วยญาณ) อุปสมานุสติเป็นกรรมฐานที่ลึกซึ้ง เพราะพระสันตติคุณทั้งหลายมีความลึกซึ้ง แหวงตลอดได้ยาก พันวิสัยของความตรึงตรึงนึกคิด เป็นอารมณ์ของปัญญาที่ละเอียดอ่อน ส่วน ความเป็นของปฏิกูลในอาหาร ถูกปกปิดด้วยสีสน การตกแต่งที่น่าปรารถนา อันการจะพิจารณาเห็นได้ จำเป็นต้องมีญาณออกหน้า, ทั้งการกำหนดแยกแยะ เพราะใสใจลักษณะที่แตกต่างกันแห่งธาตุ ๔ เพิกความเป็นกลุ่มก้อน ถอนความเป็นสัตว์บุคคลขึ้นเสียได้ จะเป็นอันสำเร็จได้ก็ด้วยอานุภาพแห่งญาณนั้น นั่นเทียว เพราะฉะนั้น กรรมฐานเหล่านี้ จึงนับว่าเป็นสัปปายะแก่บุคคลพุทธิจริต แล.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**ส่วน กรรมฐานที่เหลือ แม้ทั้งปวง เป็นสัปปายะแก่บุคคลแม้ทุกจริต**” ดังนี้. ก็เพราะกรรมฐานที่เหลือ ๑๐ อย่าง ได้แก่ ภูต-กสิณ ๔ อากาสกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ อรูปกรรมฐาน ๔ เป็นกรรมฐานที่ไม่เกื้อกูลพิเศษแก่บุคคลจริตอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ หมายความว่า บุคคลจริตไหน ๆ ก็ย่อมเจริญได้โดยไม่แปลกกัน เพราะฉะนั้น ก็ย่อมนับว่าเป็นสัปปายะแก่บุคคลทุกจริต นั่นเทียว.

คำว่า **แม้ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น** คือ แม้ในบรรดากรรมฐานที่เป็นสัปปายะแก่บุคคลทุกจริตเหล่านั้น.

คำว่า **กสิณที่มีขนาดใหญ่ เป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจริต เป็นต้น** หมายความว่า กสิณขนาดใหญ่ คือ เกินกว่า ๑ คืบ ๔ นิ้ว ขนาดขามอ่าง ขนาดปากตุ่ม เป็นต้น ย่อมเป็นสัปปายะแก่บุคคลโมหจริต เพราะในโอกาสที่คับแคบ คือ ในอารมณ์ที่มีขนาดเล็ก จิตของบุคคลผู้เป็นโมหจริตย่อมถึงความลุ่มหลงมีประมาณ ยิ่ง ย่อมเป็นภาระหนักในอันที่จะให้จิตได้สงบอยู่กับอารมณ์ เพราะคอยแต่จะขัดส่ายไป ด้วยอำนาจแห่งความฟุ้งซ่าน ส่วน **กสิณที่มีขนาดเล็ก** ชื่อว่า เป็นสัปปายะแก่บุคคลวิตกจริต ก็เพราะอารมณ์ที่มีขนาดใหญ่ ย่อมเกื้อกูลแก่ความพล่านไปแห่งวิตก ฟังทราบว่ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับความเป็น

เข้าศึกษกันตรงๆ และความเป็นสัปปายะที่พิเศษยิ่งเท่านั้น ก็แต่ว่า ขึ้นชื่อว่า การเจริญกสิณเป็นต้น ที่จะไม่เป็นภาวนาข่มกิเลสมีรากะเป็นต้น แห่งบุคคลจิตอื่น ที่มีใช้รากะจิตเป็นต้น หรือว่า ไม่อุปการะแก่ศรัทธาเป็นต้น แห่งบุคคลจิตอื่นที่มีใช้ศรัทธาจิตเป็นต้น ห้ามไม่.

ประเภทแห่งภาวนาในกรรมฐานทั้งหลาย

ในบรรดากรรมฐานทั้งหลาย บริกรรมภาวนาย่อมได้ในกรรมฐานแม้นทุกอย่างเทียว.

ในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง คือ อนุสติ ๘ มีพุทธานุสติเป็นต้น สัญญา ๑ วัตถาน ๑ ย่อมสำเร็จอุปจารภาวนาเท่านั้น ไม่มีอุปปนาภาวนา.

ส่วน ในกรรมฐาน ๓๐ ที่เหลือ ย่อมสำเร็จแม้อุปปนาภาวนา.

แม้ในบรรดากรรมฐานที่สำเร็จอุปปนาเหล่านั้น กสิณ ๑ อานาปานสติ ๑ เป็นปัญญาจกณานิกะ (มีฌาน ๕, ให้สำเร็จฌาน ๕)

อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เป็นปฐมฌานิกะ (มีปฐมฌาน, ให้สำเร็จปฐมฌาน) อัปมัถสัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้น เป็นจตุกกณานิกะ (มีฌาน ๔, ให้สำเร็จฌาน ๔) อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นปัญญาจกณานิกะ (มีปัญญาจกณาน, ให้สำเร็จปัญญาจกณาน) กรรมฐาน ๒๖ เป็นรูปาวจรฌานิกะ (มีรูปาวจรฌาน, ให้สำเร็จรูปาวจรฌาน) ส่วน อรูป ๔ เป็นอารูปฌานิกะ (มีอรูปฌาน, ให้สำเร็จอรูปฌาน)

นี่ คือประเภทแห่งภาวนาในกรรมฐานเหล่านี้

คำอธิบายประเภทแห่งภาวนาในกรรมฐานทั้งหลาย

คำว่า บริกรรมภาวนาย่อมได้ในกรรมฐานแม้นทุกอย่าง คือ ในกรรมฐาน ทั้ง ๔๐ อย่าง เพราะว่าการเจริญสมถกรรมฐานอย่างไรๆ ที่เป็นไปโดยเว้นการบริกรรม ห้ามไม่.

คำว่า ในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง ฯลฯ ไม่มีอุปปนาภาวนา ความว่า ก่อนอื่น อนุสติ ๘ มีพุทธานุสติเป็นต้น แต่ละอนุสติ ย่อมมีอารมณ์มากมายแตกต่างกัน เพราะพระพุทธรูปเป็นต้น เหล่านั้น มีหลายอย่าง จิตจึงไม่ปักดิ่งลงไป ในคุณอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว จึงไม่อาจให้สำเร็จอุปปนา อนึ่ง พระพุทธ-

คุณเป็นต้นหล่านั้น แม้อย่างเดียว ก็เป็นธรรมชาติลึกซึ้ง เพราะเป็นสภาวะธรรม ในอารมณ์ที่ลึกซึ้ง จิตย่อมหยั่งถึงได้ยาก ไม่อาจปักลงไปแน่นถึงความหนึ่งได้ แม้ในสัญญาและวัตถุนั้น ก็มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรมอย่างนี้เหมือนกัน เพราะ ฉะนั้น ในกรรมฐานเหล่านี้ ย่อมให้สำเร็จเพียงอุปราภาวาทานเท่านั้น ไม่สำเร็จ อธิปนาภาวาทาน.

ท้วงว่า ก็แต่ว่า โลกุตตรสมาธิย่อมถึงอธิปนาในอารมณ์ที่เป็นสภาวะธรรม ได้ มีใช่หรือ? เพราะว่า โลกุตตรสมาธิ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ หนึ่ง อรูปที่ ๒ และที่ ๔ ก็อย่างนั้น มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม?

เฉลยว่า โลกุตตรสมาธิย่อมถึงอธิปนาในอารมณ์ที่เป็นสภาวะธรรมคือพระ นิพพานได้ ก็โดยเกี่ยวกับมีความเป็นไปตามลำดับแห่งวิสุทธิ ที่เป็นปัจจัยสนับสนุน กันไปตามลำดับ จนให้บรรลุพระนิพพานได้ในที่สุด ส่วน อรูปสมาธิที่ ๒ และ ที่ ๔ ย่อมถึงอธิปนาในอารมณ์แม้ที่เป็นสภาวะธรรม คือ อรูปที่ ๑ และอรูปที่ ๓ ได้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นภาวนาที่สามารถก้าวล่วงอารมณ์ที่เป็นบัญญัติได้ นั้นเทียว เพราะอรูปสมาธิทั้งหลายย่อมถึงความเป็นปัญจมถาน อันเป็นมถานชั้นสูงสุด ด้วยองค์ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรจะทำให้งอกงามก้าวหน้าต่อไปอีก ย่อมไม่ใช่ โดยการก้าวล่วงองค์ ทว่า โดยการก้าวล่วงอารมณ์ของอรูปปัญจมถานสมาธิ ด้วยกัน เท่านั้น ข้อนั้น เป็นเหตุให้แนบแน่น ถึงความเป็นอธิปนาได้ในอารมณ์ แม้เป็นสภาวะธรรม.

คำว่า เป็นปัญจกถานิกะ แปลว่า มีมถาน ๕ หรือ ประกอบในมถาน ๕ ความว่า ให้สำเร็จมถานได้ทั้ง ๕ แม้ที่ได้ชื่อว่า เป็นปฐมกถานิกะ เป็นต้น ก็อย่าง นี้ เหมือนกัน.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เป็นปฐมกถานิกะ” ดังนี้ ก็เพราะว่า จิต จะเป็นไปในอารมณ์นั้นได้ด้วยดี ก็ด้วยอาศัยกำลังของวิตก คอยยกขึ้นสู่อารมณ์นั้นอยู่บ่อยๆ เท่านั้น จำต้องอาศัยกำลังของวิตกโดยพิเศษ ที่เดียว เป็นความจริงว่า ในอารมณ์ที่ไม่งาม น่าขยะแขยง น่าเกลียด เป็นปฏิกุศล นั้น จิตย่อมโน้มเข้าไปลำบาก คอยแต่จะเบือนหนีเสียทำเดียว จึงจำเป็นต้อง อาศัยกำลังของวิตกคอยยกขึ้นเป็นอย่างยิ่ง เหมือนอย่างเรือที่แล่นไปในแม่น้ำที่มี กระแสเชี่ยวกราก จำเป็นต้องอาศัยกำลังของไม้ถ่อเสียดึงนัก นั้นเทียว จึงจะแล่น

ตัดกระแสเข้าไปสู่ทิศที่ประสงค์ได้ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในกรรมฐาน ๑๑ อย่าง เหล่านี้ จะเป็นอันสำเร็จอุปนาได้ ก็โดยกำลังของวิตก พราจกจากวิตกไม่ได้ เมื่อ เป็นเช่นนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**เป็นปฐมฌานิกะ**” ความว่า ให้สำเร็จได้เพียง ปฐมฌาน.

ส่วน **อัปป์มัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้น** คือ อัปป์มัญญา ๓ อันได้แก่ เมตตา กรุณา และมุทิตา ชื่อว่า **เป็นจตุกกฌานิกะ** ก็เพราะเมตตาเป็นไปเพื่อ ละพยาบาท กรุณาก็เป็นไปเพื่อละวิหิงสา และมุทิตาก็เป็นไปเพื่อละอโรติ (ความ ไม่ยินดีด้วย) หรือริษยา ก็แต่ว่า ธรรมมีพยาบาทเป็นต้นนี้ เนืองอยู่ในโทสมูลจิต สหระคตด้วยโทมนัส ก็โลมนัส แล เป็นปฏิบัติกษต่อโทมนัส เพราะฉะนั้น ธรรม มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ จะมีกำลังสามารถละธรรมทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น ได้ ด้วยดี ถึงอุปนาได้ ก็จำต้องอาศัยความประกอบร่วมกันกับโลมนัส นั้นเทียว.

อีกอย่างหนึ่ง อัปป์มัญญา ๓ เหล่านี้ จะมีอันสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ได้ ก็เฉพาะที่ยังเป็นกามาวจร ยังไม่ถึงอุปนาเท่านั้น แต่ อันการจะอบรมให้มี กำลังเพิ่มพูนจนบรรลุอุปนาเป็นรูปาวจร พ้นจากความเป็นกามาวจรได้นั้น ต้อง อาศัยกำลังแห่งเวทนาสนับสนุน เวทนาที่สนับสนุนให้มีกำลังยิ่งคือโลมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนาไม่ใช่เวทนาที่สนับสนุนให้มีกำลังยิ่งจนบรรลุถึงอุปนา เพราะความ เป็นกลางและสงบเกินไป ไม่ชวนชววยพิเศษในกิจ มีการน้อมเอาประโยชน์ เกื้อกูลเข้าไปในสัตว์ทั้งหลายแห่งเมตตาเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงไม่สนับสนุนให้ มีกำลังจนบรรลุถึงอุปนาได้ เพราะฉะนั้น อุปนา ๓ อย่างเหล่านี้ เฉพาะที่ สหระคตด้วยโลมนัสเท่านั้น แนบแน่นเป็นอุปนาได้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “**เป็นจตุกกฌานิกะ**” ความว่า ให้สำเร็จฌาน ๔ ข้างต้น เว้นปัญญาจ- ฌาน.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นปัญญาฌานิกะ**” เพราะ อุเบกขาพรหมวิหาร คือ ตตรมัชฌัตตุเบกขา ที่บังเกิดจากภาวนาพิเศษอันเป็นไป โดยอาการที่สังเกตเห็นสัตว์ทั้งหลายว่า มีกรรมเป็นของตน แล้ววางเฉย เป็นกลางใน สัตว์เหล่านั้น ก็คำว่า “วางเฉย, เป็นกลาง” คือ ละความชวนชววย ๓ ประการ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สัตว์ทั้งหลาย ขอจงเป็นผู้มีความสุขเกิด ๑, ขอจงพ้นจาก ทุกข์ ๑, ขอจงอย่าพลัดพราจกจากสมบัติที่ได้รับแล้ว ๑” แห่งธรรม ๓ อย่าง มี

เมตตาเป็นต้น. ก็ กิจเกี่ยวกับความวางเฉย เป็นกลาง ละความขวนขวาย ๓ ประการ แห่งอุเบกขาพรหมวิหาร นี้ จะเป็นอันสำเร็จด้วยดี มีกำลังถึงอัปนาได้ ก็ในเมื่อได้อุเบกขาเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไปร่วมกันกับอุเบกขาเวทนา แล. เพราะ ฉะนั้น อุเบกขาพรหมวิหารนี้ จึงเป็น **ปัญญาสมาธิ** ความสำเร็จเฉพาะ ปัญญาสมาธิ อธิบายว่า บุคคลต้องเจริญอัปปมัญญา ๓ ข้างต้น อย่างใด อย่างหนึ่ง จนสำเร็จจตุตถฌานได้ก่อน นั้นเทียว จึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร จน สำเร็จปัญญาสมาธิได้ ฉะนั้นแล.

คำว่า **ส่วน อรูป ๔ เป็นอรูปรูปสมาธิ** ความว่า บุคคลเจริญอรูปรูปกรรม-ฐาน ๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่อมให้สำเร็จอรูปรูปสมาธิ ๔ อย่าง อย่างใด อย่างหนึ่ง ตามลำดับภาวนา ตามสมควร แล.

ประเภทแห่งอารมณ์ในกรรมฐานทั้งหลาย

ก็ ในบรรดาชนิดทั้งหลาย บริกรรมนิमितและอุคคหนิमित ย่อมได้ในกรรมฐาน ทั้งหลาย แม้ทุกกรรมฐาน โดยปริยาย ตามสมควร.

ส่วน ปฏิภาคนิमित ย่อมได้ในกสิณ อสุภะ โภกฐาส และอานาปานสติ เท่านั้น เป็นความจริงว่า ในบรรดากรรมฐานมีกสิณเป็นต้นนั้น อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ ย่อมเป็นไปปรารภปฏิภาคนิमित.

คืออย่างไร? คือว่า เมื่อพระโยคาวจร ผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำ) ถือเอา ซึ่งนิमित ในดวงปฐวีกสิณเป็นต้น นิमितที่เป็นอารมณ์นั้น เรียกว่า บริกรรมนิमित และภาวนานั้น ก็ชื่อว่า บริกรรมภาวนา.

ส่วนว่า ในเวลาใด นิमितนั้นเป็นอันพระโยคาวจรถือขึ้นมาด้วยจิต ได้ด้วยดี แล้ว มาถึงคลองมโนทวาร ราวกะวามองเห็นอยู่ด้วยจักขุ นั้นเทียว ในเวลานั้น นิमितที่เป็นอารมณ์นั้น นั้นแหละ ชื่อว่า อุคคหนิमित และภาวนานั้นก็ย่อมตั้งมั่น.

ส่วนว่า ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคาวจร (มีจิต) ตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น ประกอบ เนื่องๆ ซึ่งภาวนา ด้วยบริกรรมสมาธิ ในอุคคหนิमितนั้น ในเวลาใด นิमितอันมี ส่วนเปรียบกันได้กับอุคคหนิमितนั้น อันเป็นอารมณ์ที่สำเร็จจากภาวนา พ้นจาก ความเป็นวัตถุธรรม นับว่าเป็นบัญญัติ เป็นอันสงบนิ่ง แนบแน่นด้วยดีในจิต ใน เวลานั้น กล่าวได้ว่า ปฏิภาคนิमितนั้น เกิดขึ้นแล้ว.

จับตั้งแต่นั้นไป อุปจารภาวนา อันยังนับว่าเป็นกามาวจรสมาธิซึ่งละ
ธรรมอันเป็นข้าศึกได้ ชื่อว่า เป็นอันสำเร็จแล้ว.

ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคาวจรสั่งเสพอยุบย่อยๆ ซึ่งปฏิภาคนิมิตนั้น นั้น
แหละ ด้วยอุปจารสมาธิภาวนา รูปาวจรปฐมฌานก็ย่อมแนบแน่น (ถึงอัปปนา).

ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคาวจรกระทำปฐมฌานนั้น นั้นแหละ ให้มีวิสี ด้วย
วิสี ๕ คือ อาวัชชนวิสี สมาปชชนวิสี อธิฏฐานวิสี วุฏฐานวิสี และปัจจุเวกชน-
วิสี พากเพียรอยู่ เพื่อการละองค์หยาบมีวิตกเป็นต้น เพื่อความเกิดขึ้นแห่งองค์ที่
ละเอียดมีวิจารเป็นต้น ฌานทั้งหลาย มีหุตติยฌานเป็นต้น ก็ย่อมแนบแน่น ตาม
ลำดับ ตามสมควร.

ในกรรมฐาน ๒๒ อย่าง มีปฐมวิกสิตเป็นต้น ย่อมได้ปฏิภาคนิมิต ตาม
ประการดังกล่าวมากระนี้ นี้.

ส่วน ในบรรดากรรมฐานที่เหลือทั้งหลาย อัปปมัญญาทั้งหลาย ย่อมเป็น
ไปในสัตตตบัตถุญติ.

ส่วน เมื่อพระโยคาวจรกระทำปริกรรมในอากาศที่ได้มาเพราะเพิกกสิณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลาย เว้นอากาศกสิณ โดยเกี่ยวกับเป็น
อากาศหาที่สุดมิได้ อยู่ รูปดวงแรกก็ย่อมแนบแน่น (ถึงอัปปนา).

เมื่อกระทำปริกรรมซึ่งอรูปรวิญญาณดวงแรกนั้น นั้นแหละ โดยเกี่ยวกับเป็น
วิญญาณหาที่สุดมิได้ อรูปดวงที่ ๒ ก็ย่อมแนบแน่น.

ส่วน เมื่อกระทำปริกรรมซึ่งความไม่มีแห่งอรูปรวิญญาณดวงแรกนั้น นั้นแหละ
ว่า “อะไรๆ ก็ไม่มี” อรูปดวงที่ ๓ ก็ย่อมแนบแน่น.

เมื่อกระทำปริกรรมอรูปรวิญญาณดวงที่ ๓ นั้นไป ว่า “นี้สงบ, นี้ประณีต”
อรูปดวงที่ ๔ ก็ย่อมแนบแน่น.

ก็ ในบรรดากรรมฐาน ๑๐ อย่างที่เหลือ เมื่อพระโยคิกระทำปริกรรม
ปรารภอารมณ์มีพระพุทธรูปเป็นต้น ถือเอานิมิตนั้นด้วยดีแล้ว ปริกรรมก็ย่อม
ตั้งมั่นในนิมิตนั้น (อุคคหนิมิตนั้น) และอุปจารฌานก็ย่อมสำเร็จ.

ส่วน รูปาวจรปัญญาฌานที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับอภิญาญา ย่อมแนบแน่นใน
อารมณ์ทั้งหลาย มีรูปารมณเป็นต้น ตามสมควร แก่พระโยคาวจรผู้ออกจาก
ปัญญาฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญาญา กระทำปริกรรมนึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิษฐาน
เป็นต้น

อนึ่ง ชื่อว่า อภิญาญา

อิทธิวิธึ ทิพฺพโสถึ

ปรจิตตวิชานนา

ปฺพเพนิวาसानุสฺสติ

ทิพฺพจกฺขุติ ปญฺจธา

แปลว่า : มี ๕ อย่าง คือ

อิทธิวิธึ (การแสดงฤทธิ์)

ปรจิตตวิชานนา (ความรู้แจ้งจิตของผู้อื่น)

ปฺพเพนิวาसानุสฺสติ (ญาณที่เป็นไปกับสติระลึกภูษัณธ์ที่เคย

อาศัยในภพก่อน)

ทิพฺพจกฺขุ (ตาทิพย์)

ดังนี้.

นี้ คือ ประเภทแห่งอารมณ์ ในกรรมฐานเหล่านี้.

คำอธิบาย ประเภทแห่งอารมณ์ ในกรรมฐานทั้งหลาย

คำว่า **บริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต** ย่อมได้ในกรรมฐานทั้งหลาย แม้ทุกกรรมฐาน โดยปริยาย ตามสมควร ความว่า บริกรรมนิมิตเป็นต้นย่อมได้คือ ย่อมสำเร็จในกรรมฐานทุกอย่าง โดยปริยาย เพราะความที่อารมณ์กรรมฐานบางอย่าง เช่นว่า พุทธธานุสติเป็นต้น ไม่เด่นชัด เกี่ยวกับว่า พระพุทธคุณมีหลายอย่างและลึกซึ้ง เพราะเป็นสภาวะธรรม ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งได้ชื่อว่ามีนิมิต (บริกรรมนิมิต เป็นต้น) ก็โดยปริยาย เท่านั้น คือ โดยสักว่า เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งภาวนาเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ตามสมควร” คือ ตามความเหมาะสมแก่อารมณ์นั้น ๆ เฉพาะกสิณ อสุภะ โภควฐานุสติก และอานาปานสติเท่านั้น กล่าวได้ว่า มีความเกิดขึ้นแห่งนิมิตที่เด่นชัด และเพราะมีนิมิตที่เด่นชัด ความชัดเจน ความผ่องใสแห่งนิมิตเหล่านี้ จึงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นไป ตามลำดับ ตามกำลังแห่งภาวนา จนกระทั่งเกิดปฏิภาคนิมิตได้ ในที่สุด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ส่วน ปฏิภาคนิมิต ย่อมได้ในกสิณ” ดังนี้ เป็นต้น.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความปรากฏไปตามลำดับ แห่งนิมิตเหล่านี้ จึงกล่าวว่า “คืออย่างไร” ดังนี้ เป็นต้น.

ฟังทราบอรรถาธิบายในคำว่า เมื่อพระโยคาวจร ผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มทำ) ถือเอาซึ่งนิมิตในดวงปฐวิกสิณ เป็นต้น นี้ อย่างนี้ ว่า :

ที่แรก พระโยคาวจร ฟังชำระจุดปาริสุทธิศีล คือ :

ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมปาติโมกข์) ๑

อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ๖) ๑

อาชีวะปาริสุทธิศีล (ศีลคืออาชีวะที่บริสุทธิ์) ๑

ปัจฉัยสันนิสิตตศีล (ศีลอาศัยการพิจารณาประโยชน์ของปัจฉัย ๔ ในคราวใช้สอย) ๑ ให้บริบูรณ์ ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน สิลนิตเทศ ใน วิสุทธิมรรค นั้นเทียบตัด ปลิโพธ (ธรรมเครื่องสร้างความกังวลใจ) ๑๐ อย่าง คือ :

อวาส - ที่อยู่อาศัย ๑

กุล - ตระกูลญาติ, ตระกูลอุปัฏฐาก ๑

ลาม - ปัจจัยสี่ ๑

คณะ - คณะผู้เรียนพระสูตร หรือคณะผู้เรียนพระอภิธรรม ๑

นวกกรรม - งานก่อสร้าง ๑

อัทธานะ - การเดินทาง ๑

ญาติ - ฝ่ายบรรพชิต ก็มีอาจารย์, พระอุปัชฌาย์ เป็นต้น ฝ่ายฆราวาส ก็มีมารดาบิดา เป็นต้น ๑

อาพาธ - ความเจ็บไข้ได้ป่วย ๑

คันถะ - การเรียนคันถะคือคัมภีร์ ๑

อิทธิ - ฤทธิ์ ๑

ดังนี้.

ธรรม ๑๐ อย่าง เหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปลิโพธ ก็เพราะความเป็นเหตุกังวลใจ รบกวนจิตใจ แก่พระโยคาวจรบางท่าน ผู้มีเชื้อโย ไม่อาจปลงใจตัดคือทำให้สิ้นความเป็นเครื่องกังวลได้ ฟังทราบความพิสดารเกี่ยวกับปลิโพธ และอุบายตัดปลิโพธเหล่านี้ ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้น นั่นแหละ.

อนึ่ง ฤทธิ์ ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้เจริญสมณะ หรือว่าบุคคลมีความประสงค์ จะได้ฤทธิ์จึงเจริญสมณะ เพราะฉะนั้น จะกล่าวว่า อิทธิ-ฤทธิ์ มิได้เป็นปลิโพธ สำหรับบุคคลผู้เจริญสมณะ เป็นปลิโพธสำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา เท่านั้น ก็ย่อม

ถือเอากรรมฐานที่เหมาะสมต่อจริตของตน ละวิหาร (ที่อยู่) ที่ไม่เหมาะสม เช่นว่า วิหารที่ใหญ่เกินไปอันเป็นภาระเกี่ยวกับการคอยดูแลรักษา วิหารที่เก๋เกินไปอันเป็นภาระเกี่ยวกับการคอยซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ เป็นต้น แล้วอยู่แต่ในวิหาร คือในเสนาสนะที่เหมาะสม อันประกอบด้วยองค์ ๕ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า : “กถญจ ภิกขเว เสนาสนํ ปญจกสมนุนาคตํ โหติ ?”^๑

แปลว่า : “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรเล่า เสนาสนะ ชื่อว่า เป็นเสนาสนะที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕?”

ดังนี้ เป็นต้น

รวมความว่า เป็นเสนาสนะที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ อย่างนี้ คือ :

ไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไปจากละแวกบ้าน ไปมาสะดวก ๑

กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ปราศจากเสียงดัง ๑

มีสัมผัสจากเหลือบยุง ลม แดด สัตว์เลือกคลาน น้อย ๑

ได้ปัจจัย ๔ โดยไม่ยาก ๑

มีภิกษุผู้เป็นพระเถระ พหูสูต ทรงธรรมทรงวินัย ผู้ที่ตนจะเข้าไปเฝ้าถาม กำจัดความสงสัยได้ (มีกัลยาณมิตร นั่นเอง) ๑

ดังนี้ แล้วกระทำการตัดปิลิโพธเล็กน้อยที่เนื่องอยู่กับกาย เช่น ตัดผม ตัดเล็บที่ยาว เป็นต้น ทำดวงกสิณขึ้นตั้งไว้เบื้องหน้า หรือว่า ตั้งจิตไว้ในอานาปาน (ลมหายใจ) หรือในโกฏฐาส (อาการ ๓๒) นั่งทำบริกรรมไปว่า “ปฐวี, ปฐวี - ดิน, ดิน” เป็นต้น ถือเอานิมิตในอารมณ์ทั้งหลายนั้นๆ ไป ตามลำดับแห่งภาวนา นั้นๆ นี้ เป็นวิธีเจริญอย่างสังเขปยิ่ง แม้ที่ได้กล่าวไปบ้างก่อนหน้านี้ ก็เป็นเพียงนิทสสนะ ยังเป็นความสังเขปนัก นั่นแหละ บัณฑิตพึงทราบวิธีเจริญโดยพิสดารตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้น เกิด.

คำว่า ส่วนว่า ในเวลาใด นิมิตนั้นเป็นอันพระโยคาวจรถือขึ้นมาด้วยจิตได้ด้วยดีแล้ว คือ ในเวลาใด บริกรรมนิมิตนั้นเป็นอันพระโยคาวจรถือขึ้นมาด้วยจิตได้ด้วยดี ดูจใช้มือถือขึ้นมาจากผืนผ้าที่ขึงตึง เป็นต้น นั้น ด้วยกำลังแห่งภาวนาที่เป็นไปติดต่อกัน ตามวิธีที่กล่าวมานี้.

^๑ อจ.สตตก. ๒๓๓/๓๘

คำว่า มาถึงคลองมโนทวาร รวากะวามองเห็นอยู่ด้วยจักขุ นั้นเทียว คือ มาถึงคลองชวนะทางมโนทวาร อันชวนะทางมโนทวารถือเอาเป็นอารมณ์ได้แล้ว ชัดเจนราวกะมองเห็นอยู่ด้วยตา ความว่า อารมณ์นั้นปรากฏชัดเจนแก่จิตทางมโนทวาร เช่นเดียวกันกับที่ปรากฏชัดแก่สายตา ในคราวที่ใช้ตามองดูอยู่ ฉะนั้น.

คำว่า และภาวนานั้นก็ยอมตั้งมั่น คือ และภาวนานั้นก็ยอมเป็นอันตั้งมั่น เพราะการได้บรรลุเอกัคคตาแห่งจิตได้แล้ว โดยพิเศษ.

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะให้ทราบว่า แม้พระโยคาวจร ก็ยอมได้ชื่อว่า “ผู้ตั้งมั่น” เพราะความที่มีจิตตั้งมั่น ดังนี้ จึงกล่าวว่า “ส่วนว่า ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคาวจรตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า อันมีส่วนเปรียบกันได้กับอุคคหนิमितนั้น คือเป็นเหมือนอุคคหนิमितนั้น เพราะเหตุนั้น นั้นแหละ จึงเรียกว่า “ปฏิภาคนิमित” เพียงแต่ว่า ปฏิภาคนิमितนั้น บริสุทธิผ่องใสยิ่งกว่าอุคคหนิमित.

คำว่า อันเป็นอารมณ์ที่สำเร็จจากภาวนา คือ อันเป็นอารมณ์ที่บังเกิดจากภาวนา.

คำว่า พ้นจากความเป็นวัตถุธรรม คือ พ้นจากความเป็นปรมาัตถธรรม ความว่า พ้นจากโทษแห่งกสิณมีสี่สันเป็นต้น ที่มีเนืองอยู่ในดวงกสิณนั้น.

คำว่า จับตั้งแต่นั้นไป คือ จับตั้งแต่กาลที่ปฏิภาคนิमितนั้น ปรากฏแล้ว.

ในคำว่า เมื่อพระโยคาวจรกระทำปฐมฌานนั้น นั้นแหละ ให้มีวสี ด้วยวสี ๕ เป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบความเกี่ยวกับวสี ๕ มีอวัชชนวสีเป็นต้น อย่างนี้ ว่า :

ความสามารถในการนึกถึงองค์ฌานได้รวดเร็วติดต่อกัน ไม่มีความขัดข้องในการนึก อย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานก่อน เมื่อออกจากปฐมฌานแล้วก็มีอวัชชน-จิตเกิดขึ้นต่อจากภวังค์ที่ดับไปแล้ว นึกถึงวิตกก่อน ชวนะ ๔-๕ ขณะก็เล่นไป โดยมีวิตกเป็นอารมณ์ ตกภวังค์ไม่เกินเลย ๒-๓ ขณะ ก็เกิดอวัชชนจิตนึกถึงวิจาร์ทันที ชวนะ ๔-๕ ขณะอันมีวิจาร์เป็นอารมณ์ก็เล่นไป แม้ในคราวที่จะเกิดอวัชชนะนึกถึงองค์คือปีติ เป็นต้น ก็มีความเป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน นี้ ชื่อว่า อวัชชนวสี - ความชำนาญในการนึก.

ส่วน ความสามารถในการเข้าได้เร็ว ไม่มีความเน้นซ้ำในการเข้า เข้าได้ทันที ที่ต้องการจะเข้า ในลำดับแห่งขณะที่เป็นไป แล้วตกภวังค์ไม่เกินเลย ๒-๓ ขณะ ชื่อว่า **สมาธิขณวสี - ความชำนาญในการเข้า**

ความสามารถในการยังฉานจิตไว้ชั่วขณะหนึ่ง คือ ชั่วลัดนิ้วมือเดียว หรือ ชั่วลัด ๑๐ นิ้วมือ ไม่ยอมให้ออกเสียดับพลัน ชื่อว่า **อธิฏฐานวสี - ความชำนาญในการยังฉานไว้**.

ความสามารถในการออกได้ฉับพลัน ตามเวลาที่ประสงค์ ซึ่งเป็นไปก่อนหน้าที่จะเข้า ไม่มีความเน้นซ้ำในการออก ชื่อว่า **วุฏฐานวสี - ความชำนาญในการออก**

ก็ในการกล่าวถึง อาวัชชนวสี นั้นเทียบ เป็นอันกล่าวถึง ปัจจเวกชนวสี แล้วเทียบ เพราะว่าขณะที่พิจารณาองค์ฌาน ที่อาวัชชนะปรารภไว้ก่อน นั้นเทียบ ชื่อว่า เป็นการพิจารณาองค์ฌาน ความว่า ปัจจเวกชนวสีเป็นไปติดตามอาวัชชนวสี ทุกครั้ง ดังนี้. นี่คือ วสี ๕ ที่พระโยคีพึงสั่งสมในฌานต้นๆ เพื่อประโยชน์แก่การบำเพ็ญฌานที่สูงๆ ขึ้นไป.

คำว่า **พากเพียรอยู่** คือ กระทำบริกรรมอยู่ พึงเห็นว่า พระโยคาวจรนั้น จะมีอันสำเร็จอุปจารภาวนาได้ ก็จับตั้งแต่ขมความใคร่ในองค์ มีวิตกเป็นต้น ได้.

คำว่า **เพื่อการละองค์หยาบมีวิตกเป็นต้น** คือ เพื่อความไม่เกิดขึ้นในขณะฌานแห่งองค์หยาบมีวิตกเป็นต้น ด้วยฌานมีทุติยฌาน เป็นต้น.

คำว่า **ตามสมควร** คือ ตามสมควรแก่อารมณ์ มีกสิณเป็นต้น แห่งฌานนั้นๆ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**อัปมัณฺญาทั้งหลาย ย่อมเป็นไปในสัตตบัญญัติ**” ดังนี้ ก็เพราะความที่ อัปมัณฺญา ๔ มีบัญญัติคือสัตว์ เป็นอารมณ์ อย่างนี้ คือ :
เมตตา มีบัญญัติ คือ สัตว์ผู้ที่พระโยคาวจรจะน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป เป็นอารมณ์.

กรุณา มีบัญญัติ คือสัตว์ผู้ถึงทุกข์ เป็นอารมณ์.

มุทิตา มีบัญญัติ คือสัตว์ผู้ถึงสุข ถึงพร้อมด้วยสมบัติ เป็นอารมณ์.

อุเบกขา มีบัญญัติ คือสัตว์ผู้ควรเป็นกลางคือวางเฉยในการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป เป็นต้น เป็นอารมณ์.

คำว่า เพิก (กลืน) คือ ไม่มนสิการ ได้แก่ ถอนขึ้น.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “เว้นอากาศกลืน” ดังนี้ ก็เพราะความที่พระโยคาวจร ไม่อาจเพิกอากาศกลืนได้ เพราะว่า อันการที่บุคคลจะเพิกอากาศ เพื่อให้เกิด ที่ว่างจากอากาศนั้น ฐานะนั้น หามีได้ไม่.

คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นอากาศหาที่สุดมิได้อยู่ คือ กระทำบริกรรมไป ปรารภอากาศ อันเป็นที่ว่างจากกลืนนั้นไป ว่า “อนนุตฺ อากาสํ, อนนุตฺ อากาสํ - อากาศหาที่สุดมิได้, อากาศหาที่สุดมิได้” ดังนี้ แต่อย่างเดียว.

แม้ในการเจริญ อากิญจัญญายตนฌาน ก็อย่างนี้เหมือนกัน อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า “แม้จะไม่กล่าวคำว่า อนนุตฺ, อนนุตฺ - หาที่สุดมิได้, หาที่สุดมิได้ กล่าวแต่เพียงว่า อากาสํ, อากาสํ - อากาศ, อากาศ, วิญญานํ, วิญญานํ - วิญญาน, วิญญาน” ดังนี้ ก็ใช้ได้.

คำว่า เมื่อกระทำบริกรรมอรูปรวิญญานดวงที่ ๓ นั้นไป ว่า “นี้สงบ, นี้ ประณีต” คือ เมื่อเจริญไปว่า “นี้สงบ, นี้ประณีต” เพราะความที่ อรูปดวงที่ ๓ นั้น มีเพียงความไม่มี (แห่งอรูปรดวงที่ ๑ อันเป็นอารมณ์ของอรูปรดวงที่ ๒) เป็น อารมณ์ อรูปดวงที่ ๔ ก็ย่อมแนบแน่น.

คำว่า ในบรรดากรรมฐาน ๑๐ อย่างที่เหลือ คือ ในบรรดากรรมฐาน ๑๐ อย่าง คือ อนุสติ ๘ มีพุทธานุสติเป็นต้น สัจญญา ๑ วัตถาน ๑ ซึ่งเหลือจาก กรรมฐานอันนำมาซึ่งอัปปนา.

คำว่า กระทำบริกรรมปรารภอารมณ์มีพระพุทธุคุณเป็นต้น คือ กระทำ บริกรรมปรารภอารมณ์มีพระพุทธุคุณเป็นต้น โดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ว่า “โส ภควา อิติปิ อรหํ, อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ - พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระ อรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระสัมมา- สัมพุทฺธะ (ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ) แม้เพราะเหตุนี้” ดังนี้ เป็นต้น คำอธิบายพระ พุทธุคุณเป็นต้น ที่กล่าวแล้วก่อนหน้าี้ ย่อนัก ฟังทราบคำอธิบายและวิธีเจริญ โดยพิสดาร ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค นั้นเกิด.

คำว่า ถือเอานิมิตนั้นด้วยดีแล้ว คือ ถือเอาด้วยดี ด้วยอำนาจแห่งความ เป็นผู้มีจิตลาดไป โอนไป เจื่อมไป ในคุณมีพระพุทธุคุณ เป็นต้น.

คำว่า **บริกรรมที่ย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น** คือ บริกรรมภาวนาย่อมบังเกิดเป็นธรรมชาติ ตั้งมั่นในนิมิต คือในพระพุทธรูป เป็นต้น นั้น.

คำว่า **และอุปจารณาก็ย่อมสำเร็จ** คือ และอุปจารณาก็ย่อมเกิดขึ้น ชุ่มนิรวรณทั้งหลายได้.

คำว่า **ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับอภิญา** คือ ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับโลกีย-อภิญา ๕ อย่าง มีอิทธิวิระ (การแสดงฤทธิ์ได้) เป็นต้น ซึ่งเรียกว่า อภิญา ก็โดยความหมายว่า รู้อย่างพิเศษยิ่ง.

คำว่า **ย่อมแนบแน่นตามสมควร** คือ ย่อมแนบแน่นตามสมควรแก่การบริกรรมแห่งอภิญ्यानนั้น ๆ.

คำว่า **ออกจากปัญจมณอันเป็นบาทแห่งอภิญา** ความว่า พระโยคาวจรฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ มีการเข้ามณในกสิณทั้งหลาย โดยอนุโลม ตามลำดับกสิณเป็นต้น กระทำให้เหมาะสมควรแก่อภินิหาร (แก่การให้สำเร็จตามประสงค์) เข้ารูปาวจรปัญจมณ นั้นเทียว อันมีปฐวิกกสิณเป็นต้น เป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นบาทคือเป็นที่ตั้ง แห่งอภิญาทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยองค์ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เช่นเดียวกับอภิญา และเพราะเป็นมณที่เหมาะสมแก่ความเกิดขึ้นแห่งอภิญา โดยเกี่ยวกับเป็นรูปาวจร เช่นเดียวกับอภิญ्यानนั้น.

คำว่า **นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน** คือ ในคราวที่ทำบริกรรมเพื่ออิทธิวิระก็นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน (ที่พึงตั้งใจให้สำเร็จ) ที่พึงทำให้เป็นต่าง ๆ กัน เช่น ทำคนเดียวให้เป็น ๑๐๐ คน เป็นต้น ทำให้เป็นรูปกุมารเป็นต้น, ในคราวที่ทำบริกรรมเพื่อทิพโสต ก็นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน คือเสียงที่มีความต่างกัน โดยเกี่ยวกับเป็นเสียงหยาบ (เสียงดัง) เสียงละเอียด (เสียงค่อย) เป็นต้น, ในคราวที่ทำบริกรรมเพื่อเจโตปริยญาณ (ปรจิตตวิชานนญาณ) ก็นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน คือจิตอันมีประเภทเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น โดยอาศัยการเห็นสีสันของน้ำเลี้ยงหัวใจเป็นช่องทาง, ในคราวที่ทำบริกรรมเพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ ก็นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน คือชนันท์ที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อน อันมีประเภทเป็นจตุตติจิตเป็นต้น ที่เป็นไปแล้วในภพก่อน ๆ นั้น หรือว่า ในสมัยที่ทำบริกรรมเพื่อทิพจักขุ ก็นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิฐาน คือรูปารมณอันเป็นไปในสถานที่ที่มีแสงสว่างสอดส่องไปถึง.

คำว่า ในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปารมณเป็นต้น คือ ในอารมณ์ทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นรูปารมณเป็นต้น กล่าวคือ ฌานที่เป็นบาท, กาย, เสียง, จิตของผู้อื่น ฌานที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อน เป็นต้น.

เป็นความจริงว่า ก่อนอื่น อิทธิวิธญาณ กล่าวได้ว่าย่อมมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ อย่าง คือ ฌานที่เป็นบาท, กาย และอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณเป็นต้น ในคราวที่อธิษฐานอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น. ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ฌานที่เป็นบาท เป็นอารมณ์อดีตอย่างเดียว, กาย เป็นอารมณ์ปัจจุบัน, อารมณ์นอกนี้เป็นปัจจุบันก็ได้ อนาคตก็ได้.

ส่วน ทิพโสถ มีอารมณ์คือเสียงอย่างเดียว และเสียงนั้นก็ปัจจุบัน.

ส่วน อาจารย์ผู้แต่ง มหาอัฐฐกถา กล่าวไว้ว่า “ญาณที่รู้แจ้งจิตของผู้อื่น (ปรจิตตวิชานนญาณ, หรือเจโตปริยญาณ) ก็มีจิตเท่านั้น ซึ่งเป็นไปในกาล ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ ในบรรดาจิตที่เป็นกามาวจรเป็นต้น หากเป็นไปในอดีต ก็ไม่เกิน ๗ วัน หากเป็นไปในอนาคต ก็ไม่เกิน ๗ วัน” ดังนี้.

แต่ อาจารย์ผู้แต่ง สังคหะ (อัฐฐกถารัมมสังคณี) กล่าวไว้ว่า “ฌันท์ทั้ง ๔” (ไม่ใช่เฉพาะ วิญญาณฌันท์ หรือจิตเป็นอารมณ์ของจิตตวิชานนญาณ)

หวังว่า ปรจิตตวิชานนญาณ นี้ มีจิตที่เป็นปัจจุบัน เป็นอารมณ์ได้อย่างไร ก็อิทธิจิต (อภิญาณจิต) คือ ปรจิตตวิชานนญาณ นี้ ย่อมมีอารมณ์เฉพาะที่ อาวัชชนะถือเอาแล้วเท่านั้น มีใช่หรือ ก็เมื่ออาวัชชนะกระทำจิตที่เป็นปัจจุบันให้เป็นอารมณ์ แล้วดับไป แม้จิตของผู้อื่นก็ย่อมดับไปสิ้นกาลพร้อมกับอาวัชชนะ นั้น นั่นแหละ เมื่อเป็นเช่นนี้ อาวัชชนะและชวณะจะมีอารมณ์เหมือนกันโดยเกี่ยวกับกาลได้อย่างไร อีกอย่างหนึ่ง ความมีอารมณ์ต่างกันแห่งอาวัชชนะและชวณะทั้งหลาย ในวิถีอื่นจากมคควิถี ประสงค์ได้อย่างไรเล่า?

เฉลยว่า ก่อนอื่น ใน อัฐฐกถา^๑ ท่านเห็นชอบความเป็นอารมณ์ปัจจุบัน โดยสันตติและอัทธา. ส่วน พระอานันทาจารย์ (ผู้แต่งมูลฎีกา) กล่าวว่า “บุคคลผู้มีอภิญาณญาณ ออกจากฌานที่เป็นบาท ไม่กระทำการจำแนกโดยกาลมีปัจจุบันเป็นต้น กระทำปริกรรมไปว่า “เรา ขอรู้อิจิตของผู้นี้” ดังนี้ แต่อย่างเดียว. เข้า

^๑ วิสุทธิมคค ๒/๖๙-๗๐, อภิ.อฎ. ๑/๔๗๖.

ฉานที่เป็นบาท แม้อีกครั้ง ออกแล้ว นึกถึงจิตโดยไม่แปลกกันเลย ก็ยอมแทงตลอดจิตของผู้อื่นได้ ด้วยเจตปริยญาณ ในลำดับแห่งปริกรรม ๓-๔ วาระ ดุจเห็นด้วยทิพจักขุ ฉะนั้น ภายหลังก็ทำการกำหนดว่า เป็นจิตมีราคะเป็นต้น ด้วยกามาวจรจิต ดุจกำหนดสีว่าเขียวเป็นต้น ก็จิตเหล่านั้นทุกดวง ชื่อว่ามีจิตที่เกิดมีเฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ทั้งนั้น นั่นเทียว ความผิดพลาดเกี่ยวกับความมีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา ไม่มีหรือ เพราะมีความเป็นไปได้โดยอาการที่ไม่แตกต่างกัน” ดังนี้.

ปุพเพนิวาसानุสติญาณ ย่อมมีขั้นที่ เคยอยู่อาศัยในภพก่อน, ชื่อและโคตรที่เนื่องอยู่กับขั้น และพระนิพพาน เป็นอารมณ์.

ส่วน **ทิพจักขุ** ก็มีเฉพาะรูปารมณที่ เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ ที่กล่าวมากระนี้ นี้ เป็นการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญาญาณเหล่านั้น.

คำว่า **กระทำปริกรรม** (นึกถึงอารมณ์ที่พึงอธิษฐาน) คือ กระทำปริกรรมไปโดยนัยว่า “ขอจงกลายเป็น ๑๐๐ คนเกิด, ขอจงกลายเป็น ๑๐๐ คนเกิด” ดังนี้ เป็นต้น.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงประเภทแห่งอภิญาทั้งหลาย ตามประเภทอารมณ์ จึงกล่าวว่า “**อนึ่ง ชื่อว่าอภิญา มี ๕ อย่าง คือ อิทธิวิธะ**” ดังนี้ เป็นต้น.

อภิญา ชื่อว่า **อิทธิวิธะ** เพราะมีความหมายว่า มีอิทธิ (ฤทธิ์) ต่าง ๆ กัน มีอธิฐานนาอิทธิ เป็นต้น.

อภิญา ชื่อว่า **ทิพโสต** เพราะมีความหมายว่า เป็นโสตที่เป็นทิพย์ เพราะความที่เป็นเหมือนโสตของพวกเทวดาทั้งหลาย และเพราะความเป็นธรรมที่อิงอาศัยแห่งทิพวิหาร.

อภิญา ชื่อว่า **ปรจิตตวิชานนา** เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุให้รู้จักของบุคคลอื่น.

ความตามระลึกได้ซึ่งธรรมทั้งหลาย มีขั้นเป็นต้น ในภพก่อนคือในอดีตภพ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เคยอาศัยอยู่ในสันดาน (ขั้นสันดาน) ของตน และโดยเกี่ยวกับเคยเป็นอารมณ์ เคยเป็นที่อยู่ ชื่อว่า **ปุพเพนิวาसानุสติ**.

อภิญาญา ชื่อว่า **ทิพจักขุ** เพราะมีความหมายว่า เป็นทิพย์ ตามนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นด้วย เป็นจักขุด้วย. ท่านกล่าวถึงทิพจักขุ นั้นเที่ยว ว่า “**จตุปบาทญาณ**” (ญาณรู้จุติและอุปบัติของสัตว์) แม้ **ยถากัมมุปกญาณ** (ญาณรู้สัตว์ผู้เข้าถึงภพตามสมควรแก่กรรม) แม้ **อนาคตังสญาณ** (ญาณรู้ขั้นส่วนอนาคต) ก็ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งทิพจักขุ นั้นเที่ยว เพราะว่า ญาณเหล่านั้น มิได้มีการทำปวิกรรมแยกต่างหากจากทิพจักขุ.

ในบรรดาญาณเหล่านั้น ก่อนอื่น สำหรับอนาคตังสญาณ ย่อมมีจิตเจตสิกที่เป็นไปในอนาคตเกินเลย ๗ วัน และธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นไป จับตั้งแต่วันที่ ๒ ไป เป็นอารมณ์. ก็ญาณนั้น มีคติเหมือนพระสัพพัญญุตญาณในวิสัยของตน แล.

ส่วน ยถากัมมุปกญาณ พึ่งเห็นว่า มีเจตนาที่นับว่าเป็นกุศล เป็นอกุศล, หรือว่าขั้นทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ ฉะนี้ แล.

ประเภทคือการจำแนก โดยเกี่ยวกับโคจร (อารมณ์) ชื่อว่า **โคจรเภท**.

จบ นัยสมถกรรมฐาน

วิปัสสนากรรมฐาน

วิสุทธิเภทะ - ประเภทแห่งวิสุทธิ

ส่วน ในวิปัสสนากรรมฐาน มีการสงเคราะห์วิสุทธิ โดย ๗ ประเภท คือ สิลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ดังนี้.

ลักษณะ ๓

ลักษณะ มี ๓ คือ อนิจจลักษณะ ๑ ทุกขลักษณะ ๑ อนัตตลักษณะ ๑.

อนุปัสสนา ๓

อนุปัสสนา มี ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑.

วิปัสสนาญาณ ๑๐

วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ อย่างนี้คือ สัมมสนญาณ ๑ อุทฺถัพพญาณ ๑ ภังคญาณ ๑ ภยญาณ ๑ อาทีนวญาณ ๑ นิพพิทาญาณ ๑ มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ๑ ปฏิสังขญาณ ๑ สังขารุเบกขญาณ ๑ อนุโลมญาณ ๑ ดังนี้.

วิโมกข์ ๓

วิโมกข์ มี ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปฺปนฺนิตตวิโมกข์ ๑.

วิโมกขमुख ๓

พึงทราบว่า วิโมกขमुख ก็มี ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา ๑ อนิมิตตานุปัสสนา ๑ อัปฺปนฺนิตตานุปัสสนา ๑ ดังนี้.

คำอธิบาย

อธิบาย วิสุทธิเภทะ - ประเภทแห่งวิสุทธิ

ธรรมทั้งหลาย มีศีลเป็นต้น ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะความบริสุทธิ์คือหมดจดจากกรรมเครื่องมัวหมองคือตัณหาและทิฏฐิ โดยไม่แปลกกัน ส่วนว่า โดยแปลกกัน วิสุทธิแต่ละอย่าง ย่อมหมดจดจากกรรมนั้นๆ ที่จะพึงถูกตนละไปด้วยดี คำแสดงไขวิสุทธิแต่ละอย่าง ท่านอาจารย์จักกล่าวต่อไปข้างหน้า.

อธิบาย ลักษณะ ๓

สภาวะหรืออาการ ชื่อว่า ลักษณะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้บัณฑิตกำหนด คือหมายรู้ ได้ว่า ธรรมนี้เป็นอย่างไร ก็ลักษณะนั้น มี ๒ อย่าง คือ ปัจฉิตตลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตน) ๑, และสามัญญลักษณะ (ลักษณะที่เสมอเหมือนกัน) ๑.

คำว่า **ปัจฉิตตลักษณะ - ลักษณะเฉพาะตน** คือ ลักษณะที่เป็นสภาวะประจำแห่งธรรมที่เป็นปรมาัตถ์นั้นๆ ประกอบพร้อมด้วยอาการ ๔ คือ ลักษณะรส ปัจจุปฏฐาน และปทัฏฐาน

- ลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่แตกต่างกัน ที่พึงกำหนดแยกแยะได้ว่า ธรรมนี้มีไช่ธรรมนี้ ทุกรูปพรรณสัณฐานที่แตกต่างกันแห่ง บุคคลแต่ละคน ที่พึงกำหนดแยกแยะได้ว่า นี่คือนั้น ไม่ใช่ ผู้โน้น ฉะนั้น.
- รส ได้แก่ กิจที่สภาวะธรรมนั้น ๆ จัดแจงทำ หรือว่าสมบัติ ประจำสภาวะธรรมนั้น ๆ
- ปัจจุปัฏฐาน ได้แก่ ผลปรากฏ หรืออาการที่ปรากฏ
- ปทัฏฐาน ได้แก่ เหตุใกล้ที่ทำให้สภาวะธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น

เหมือนอย่างปัจจัยตตลักษณะแห่ง **ปฐวีธาตุ** ที่ว่า : **กษุพตตาลกษณา** - ปฐวีธาตุมีความหยาบกระด้างเป็นลักษณะ, **ปติปฏฐานรสา** - มีความเป็นที่ตั้งอาศัย (แห่งธาตุที่เหลือ) เป็นรส, **สมปฏิจจนปัจจุပ္ปฏฐานา** - มีความรองรับไว้ด้วยดี (ซึ่งธาตุ ๓ ที่เหลือ) เป็น ปัจจุปัฏฐาน, ก็ ปฐวีธาตุหรือธาตุแม่ทั้ง ๔ แต่ละอย่าง ย่อมมีธาตุที่เหลือที่ประกอบร่วมกันกับตน นั่นเอง เป็นปทัฏฐาน. หรือ เหมือนอย่างปัจจัยตตลักษณะของจิต ที่ว่า **วิชานนลกษณั จิตตัม** - จิตมีความรู้วิเศษซึ่ง อารมณ์เป็นลักษณะ **ปุพฺพคมรลั** - มีการออกหน้า (คือเป็นประธานแห่งธรรม ที่เกิดร่วมกัน) เป็นรส, **สนฺธานปัจจุပ္ปฏฐานั** - มีความสืบต่อกันเป็นปัจจุปัฏฐาน, **นามรูปปทฏฐานั** - มีนามและรูปเป็นปทัฏฐาน อย่างนี้ เป็นต้น.

สังขตธรรมทั้งหลาย ทุกอย่าง แต่ละอย่าง ย่อมมีปัจจัยตตลักษณะอัน ประกอบด้วยอาการ ๔ ดังกล่าวมานี้ ส่วน อสังขตธรรม ย่อมมีเฉพาะอาการ ๓ ไม่มีปทัฏฐาน เพราะพระนิพพานมีไช่ธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น. ก็เพราะอาศัย ปัจจัยตตลักษณะเป็นเหตุหมายรู้ แล บัณฑิตทั้งหลายจึงหยั่งรู้ได้ว่า ในโลกนี้คือใน อตภาพเดียวกันนี้ เท่านั้นเทียว รูปก็มีหลายอย่าง นามก็มีหลายอย่างแตกต่างกัน ปัจจัยตตลักษณะ นี้ เรียกอีกชื่อหนึ่ง ว่า **วิเสสลักษณะ** แปลว่า ลักษณะพิเศษ.

ส่วน คำว่า **สามัญญลักษณะ** - ลักษณะที่เสมอเหมือนกัน ได้แก่ลักษณะ ที่ไม่เที่ยง เป็นต้น.

อาการที่ไม่เที่ยง คือภาวะที่มีแล้วก็กลับไม่มี (หุดวา อภาวภาโว) นั่นเอง เป็นลักษณะ คือ เป็นอาการที่บัณฑิตกำหนดหมายได้แล้ว ก็ย่อมรู้ว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนิจจลักษณะ**.

ภาวะที่เป็นทุกข์ กล่าวคือ อากาโรที่บีบคั้น เพราะความเกิดขึ้นและความดับไปนั่นเอง เป็นลักษณะ คือ เป็นสิ่งที่บัณฑิตกำหนดหมายได้แล้ว ก็ย่อมรู้ว่าสิ่งนี้เป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ทุกข์ลักษณะ**.

ความไม่มีแห่งอตตตา ที่ชนทั้งหลายผู้ไม่มีวิปัสสนาญาณ สำคัญว่า มี ชื่อว่าความเป็นอนัตตา ก็ความเป็นอนัตตานั่น มี ๓ อย่าง คือ สุญญา - ว่างเปล่า ได้แก่ ว่างเปล่าจากอตตตา จากหญิง จากชาย, อัสมิกกา - ไม่มีเจ้าของ โดยเกี่ยวกับใครๆ ถึงสิทธิครอบครองมิได้ และ อนิสสรา - หาผู้เป็นใหญ่ ซึ่งเป็นผู้สร้างมิได้. ก็ความเป็นอนัตตานั่น นั้นแหละ เป็นลักษณะ คือ เป็นสิ่งที่บัณฑิตกำหนดหมายไว้ได้แล้วก็ย่อมรู้ได้ว่า สิ่งนี้เป็นอนัตตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนัตตลักษณะ**.

เพราะอาศัย สามัญญลักษณะ บัณฑิตจึงรู้ได้ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัย ย่อมถึงความเสมอเหมือนกันหมด เกี่ยวกับล้วนเป็นของไม่เที่ยงเสมอเหมือนกัน ล้วนเป็นทุกข์เสมอเหมือนกัน ล้วนเป็นอนัตตาเสมอเหมือนกัน ก็ พระโยคาวจร ได้ชื่อว่า เกิดวิปัสสนาญาณ ก็เพราะเกิดปัญญาให้เห็นสามัญญลักษณะนี้ นั่นเอง.

อธิบายอนุปัสสนา ๓

ปัญญาที่พิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งลักษณะ ๓ นั้น นั่นเอง ชื่อว่า **อนุปัสสนา ๓** มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น อย่างนี้ คือ :

ปัญญาที่พิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งหลาย ว่าเป็นของไม่เที่ยง ละความสำคัญว่า เที่ยง ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา**.

ปัญญาที่พิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งหลาย ว่าเป็นทุกข์ ละความสำคัญว่า สุข ชื่อว่า **ทุกขานุปัสสนา**.

ปัญญาที่พิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งหลาย ว่าเป็นอนัตตา ละความสำคัญว่า เป็นอตตตา ชื่อว่า **อนัตตानุปัสสนา** ดังนี้.

อธิบาย วิปัสสนาญาณ ๑๐

ท่านอาจารย์ ประสงค์เอาปัญญาที่รู้ที่เห็นสามัญญลักษณะเท่านั้น ว่าเป็นวิปัสสนาญาณ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “**วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ อย่าง**”

ดังนี้ เป็นต้น.

พึงทราบว่า ความจริง ญาณที่พึงเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้ปรารภวิปัสสนา ย่อมมีได้ถึง ๑๖ ญาณ อย่างนี้ คือ :

- นามรูปปริเฉทญาณ คือ ญาณที่กำหนดแยกนามและรูป รู้ว่ามีแต่นามและรูป อัตตา ชีวะ สัตว์บุคคล ไม่มี

- นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ คือ ญาณที่กำหนดถือเอาปัจจัยของนามและรูป

- สัมมสนญาณ คือ ญาณที่พิจารณากลาป คือ พิจารณาประมวลนามและรูปในกาล ๓ ว่าถึงความเสมอเหมือนกัน ด้วยล้วนแต่ไม่เที่ยงด้วยกัน เป็นต้น.

- อุทยัพพญาณ คือ ญาณที่รู้ความเกิดขึ้นและความปราศไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นปัจจุบัน.

- ภังคญาณ คือ ญาณที่ปล่อยความเกิดเสีย แล้วเพ่งอยู่แต่ความดับไป.

- ภยญาณ คือ ญาณที่ตามเพ่งแต่อาการที่น่ากลัว เกี่ยวกับว่า มีแต่ความดับไป แห่งขันธ์ทั้งหลาย.

- อาทีนวญาณ คือ ญาณที่ตามเห็นแต่อาการที่เป็นโทษ แห่งสังขารทั้งหลายที่เห็นว่าเป็นของน่ากลัวนั้น.

- นิพพิทาญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารที่ได้เห็นโทษแล้ว เหล่านั้น.

- มุจจิตุกัมมตาญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความต้องการที่จะพ้นไปเสียจากกรรมที่น่าเบื่อหน่ายเหล่านั้น. บางแห่งเป็น “มุจจิตุกัมมตาญาณ.”

- ปฏิสังขาญาณ คือ ญาณที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับการพิจารณาซ้ำ ๆ ซาก ๆ เพื่อทำอุบายแห่งการหลุดพ้น.

- สังขารุเบกขาญาณ คือ ญาณที่เป็นไป โดยอาการที่วางเฉยในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ที่ได้เห็นโทษมาก่อนแล้ว.

- อนุโลมญาณ คือ สัจจานุโลมิกญาณ แปลว่า ญาณที่อนุโลมต่อสัจจะ.

- โคตรภูญาณ คือ กามาวจรญาณที่เกิดขึ้นก่อนหน้าแต่ความเกิดขึ้นแห่งมัคคญาณ กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์

- มัคคญาณ คือ สัมมาทิฏฐิที่สัมปยุตกับมัคคจิตตูปบาท มีพระนิพพาน เป็นอารมณ์ อันให้สำเร็จกิจอริยสังข์ ๔.

- ผลญาณ คือ ญาณที่สัมปยุตกับพระอริยผลทั้งหลาย.

- ปัจจเวกชนญาณ คือ กามาวจรญาณ ที่พิจารณามรรค ผล พระนิพพาน เป็นต้น ที่ได้บรรลุ ดังนี้.

พึงทราบว่า ในบรรดาญาณเหล่านี้ ยกเว้นมัคคญาณและผลญาณ ๒ ญาณ แล้ว ญาณที่เหลือรวม ๑๔ อย่าง เป็นโลกิยญาณ เฉพาะมัคคญาณและผลญาณ ๒ อย่างเท่านั้น เป็นโลกุตตรญาณ.

อนึ่ง ในบรรดาโลกิยญาณ ๑๔ อย่าง ยกเว้นโคตรภูและปัจจเวกชนญาณ เสีย ญาณที่เหลือ ๑๒ อย่างมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น ย่อมละกิเลส เป็นตทังคปหานะ (ละเป็นครั้งคราวเวลาที่ญาณนั้น ๆ เกิดขึ้น) ส่วน โคตรภูญาณ ไม่มีกิจเกี่ยวกับการละกิเลส เพราะไม่มีการละเป็นตทังคปหานะ เพราะมิได้มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ทั้งจะละเป็นสมุจเฉทปหานะหรือปฏิบัติสัทธิปหานะ ก็มิได้ เพราะแม้มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็เป็นโลกิยญาณ เป็นไปกับโลกีย-จิตตูปบาท มัคคญาณนั้นเทียว ย่อมละกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานะ ผลญาณย่อมละกิเลสเป็นปฏิบัติสัทธิปหานะ (ละคือระงับเสียได้) ส่วน ปัจจเวกชนญาณ ก็เป็นเพียงการพิจารณาความสำเร็จ เท่านั้น.

พึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับญาณเหล่านี้ โดยพิสดาร ในวาระที่ท่านอาจารย์แสดงไข วิสุทธิ ๗ ข้างหน้านั้นเกิด.

อธิบายวิโมกข์ ๓

พระอริยมรรค ชื่อว่า วิโมกข์ โดยความหมายว่า เป็นเหตุหลุดพ้น, พระอริยมรรคนั้น นั้นแหละ ชื่อว่า “สุญญตะ” เพราะว่างเปล่าจากกิเลสทั้งหลาย มีรากะเป็นต้น เกี่ยวกับว่า กิเลสเหล่านั้น ไม่อาจสัมปยุตหรือถือเอาเป็นอารมณ์ได้, ชื่อว่า “อนิมิตตะ” เพราะไม่มีนิมิตคืออาการอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส, ชื่อว่า “อัปปณฺหิตะ” เพราะไม่มีปณฺธิ (กิเลสที่ต้งลง) มีรากปณฺธิเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณฺหิตวิโมกข์ แล ก็ท่านอาจารย์จักแสดงไขวิโมกข์เหล่านี้เอง ที่เดียว.

อธิบายวิโมกขมุข ๓

ช่องทางแห่งวิโมกข์คือพระอริยมรรค นั้น ชื่อว่า วิโมกขมุข. คือญาณที่มีกำลัง ที่เกิดขึ้นแล้วก็เข้าไปสืบทอดกัน จนกระทั่งสำเร็จพระอริยมรรค ได้แก่ อนุ-
ปัสสนา ๓ มีสัญญาตานุปัสสนาเป็นต้น.

อนัตตานุปัสสนา นั้นเอง เพราะตามเล็งเห็นแต่ความว่างเปล่าจากอึดตา จึงชื่อว่า **สัญญาตานุปัสสนา**

อนิจจานุปัสสนา นั้นเอง เพราะตามเล็งเห็นแต่ความปราศไปแห่งขันธอัน เป็นนิमित คือเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา**.

ทุกขานุปัสสนา นั้นเอง เพราะตามเล็งเห็นแต่ความบีบคั้นอันไม่เป็นที่ตั้งลง แห่งปณิธิ มีราคะปณิธิเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา**.

พึงทราบว่ อนุปัสสนาที่ถึงความนับว่า เป็นวิโมกขมุข นี้ ท่านกล่าวหมาย เอาภูฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาที่ดำเนินไปจนจรดถึงภูฐานะ คือ พระอริย-
มรรค) เท่านั้น ได้แก่ สังขารุเบกขาญาณที่ถึงยอด ที่เป็นไปจนจรดถึงอนุโลม-
ญาณ. ท่านอาจารย์จักแสดงไขวิโมกขมุข ๓ ข้างหน้าเองทีเดียว.

คำแสดงไข วิสุทธิเภทะ - ประเภทแห่งวิสุทธิ

คืออย่างไร? จตุปาริสุทธิศีล (ศีลปาริสุทธิ ๔ อย่าง) คือ ปาติโมกขสังวร-
ศีล ๑ อินทริยสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจัยสันนิสิตตศีล ๑ ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ**.

สมาธิทั้ง ๒ อย่าง คือ อุปะจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ**.
การกำหนดนามและรูป โดยเกี่ยวกับลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ชื่อว่า **ทัญญู-
วิสุทธิ**.

ก็การกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปเหล่านั้น นั้นแหละ ชื่อว่า **กังขาวิตรณ-
วิสุทธิ**.

ส่วนว่า ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคาวจรปรารภนัยมีขันธเป็นต้น ในนามรูป
อันมีภูมิ ๓ พร้อมทั้งปัจจัย ที่กำหนดได้แล้วอย่างนั้น อันแตกต่างกันโดยประเภท
อดีตเป็นต้น ย่อไว้โดยเกี่ยวกับกลาป พิจารณาไตรลักษณะด้วยสัมมสนญาณ โดย
เกี่ยวกับอทธาบัง โดยเกี่ยวกับสันตติบัง โดยเกี่ยวกับขณะบัง ว่า ไม่เที่ยง

โดยความหมายว่า สิ้นไป, ว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า เป็นภัย (เป็นของน่ากลัว), ว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า หาสาระมิได้ ดังนี้ อยู่ และเมื่อตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและปราศไป ในสังขารเหล่านั้น นั้นแหละ โดยเกี่ยวกับปัจจัยและโดยเกี่ยวกับขณะ อยู่ การกำหนดลักษณะที่เป็นมรรค (ทาง) และที่ไม่ใช่มรรค ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดข้าศึก คือ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มี โภกาสเป็นต้น คือ :

โภกาส ปิติ ปัสสทธิ

อธิโมกฺโข ๑ ปคฺคโห

สุขํ ญาณมุปฺปฏฺฐาน-

มฺุเปกฺขา ๑ นิกฺกนฺติ ๑

อันแปลว่า โภกาส (แสงสว่าง) ๑ ปิติ (ความอิ่มเอิบใจ) ๑ ปัสสทธิ ๑ อธิโมกข์ ๑ ปคฺคหะ ๑ สุข ๑ ญาณ ๑ อุปฺปฏฺฐานะ ๑ อุเบกขา ๑ นิกันติ ๑

ดังนี้ ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ**.

ส่วน วิปัสสนาญาณ ๙ อย่าง ของพระโยคาวจรผู้พ้นแล้วจากกรรมอันเป็นข้าศึก นั้น โดยประการนั้น ปฏิบัติ (เห็น) ไตรลักษณ์ โดยความสืบต่อกันไปแห่ง วิปัสสนาญาณ จับตั้งแต่อุทฺทยัพพญาณ จนถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า **ปฏิบัติทาญาณ-ทัสสนวิสุทฺธิ**.

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ อาศัยความแสร้งแห่งวิปัสสนาในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น (ราวจะกล่าวว่) “อัปฺปนาจกเกิดขึ้นในบัดนี้ละ” ดังนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ขณะ ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่า บริกรรมอุปจาระ และอนุโลม ปรารภลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง (เป็นอารมณ์) ก็สังขารุเบกขาญาณที่ถึงยอด เป็นไปกับอนุโลม ท่านเรียกว่า “วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา”

ต่อจากนั้นไป โคตรภูจิตก็ย่อมเป็นไป เหนียวเอาพระนิพพาน ครอบงำโคตรปฏฺุชฺชน และยังอริยโคตรให้เกิด.

ในลำดับแห่งโคตรภูจิตนั้น นั้นเทียว มรรค ย่อมหยั่งลงสู่อัปฺปนา ด้วยอำนาจการกำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทฺยสัจ กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจ และเจริญมรรค-สัจ.

ต่อจากนั้นไป ผลจิต ๒-๓ ขณะก็แล่นไป แล้วก็มีการตกภวังค์ นั้นเทียวปัจจุเวกขณญาณย่อมตัดภวังค์ แล่นไปอีก.

มคฺคํ ผลนฺจ นิพฺพานํ

ปจฺจเวกฺขติ ปณฺหติโต

ทีเน กิเลสฺ เสเส จ

ปจฺจเวกฺขติ วา น วา

แปลว่า : บัณฑิตย่อมพิจารณาบรรด ผล นิพพาน ย่อมพิจารณากิเลส ที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลือ หรือว่าจะไม่พิจารณากิเลสที่ละแล้วเป็นต้น ก็ได้

ฉพฺพิสุทฺธิกเมเนวํ

ภาเวตพฺโพ จตฺตพฺโพโร

ฃณตสฺสนวิสุทฺธิ

นาม มคฺโค ปวฺจจติ

แปลว่า : ท่านเรียกบรรด ๔ อย่าง ที่เจริญตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๖ ตามประการดังกล่าวมานี้ ว่า ชื่อว่า ฃณตสฺสนวิสุทฺธิ.

นี่ คือประเภทแห่งวิสุทธิ ในวิปัสสนากรรมฐาน นี้.

คำอธิบายคำแสดงไขวิสุทธิเภทะ - ประเภทแห่งวิสุทธิ

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงไขวิสุทธิ ๗ ตามอุเทศที่ได้วางไว้ จึงกล่าวว่า “คืออย่างไร?” ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบาย สิลวิสุทธิ

ศีล ชื่อว่า จตฺตปาริสฺสุทฺธิศีล เพราะความที่มี ๔ อย่าง และเพราะบริสุทธิ์ คือ หมดจดจากตัณหาและทิฏฐิ นี้ กล่าวโดยไม่แยกกัน, ส่วน ว่าโดยแยกกัน ศีล ๔ อย่าง เหล่านี้ ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์ด้วยเทศนา (การแสดงอาบัติ) ด้วยสังวร (ความสำรวม) ด้วยการแสวงหา และด้วยการพิจารณา ตามลำดับ.

ความว่า ปาติโมกฺขสังวรศีล ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์ด้วยเทศนา คือ การแสดงอาบัติตามสมควรแก่อาบัติ.

อินทริยสังวรศีล ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์ด้วยสังวร คือ ความสำรวม อันได้แก่สติที่ปิดกั้นทวารอันเป็นอินทรีย์ ๖.

อาชีวปาริสฺสุทฺธิศีล ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์ ด้วยการแสวงหา คือ ด้วยการแสวงหาปัจจัยโดยวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ หรือ เป็นอาชีวะ ที่มีได้สำเร็จด้วยขอเนสนา (วิธีแสวงหาที่ไม่สมควร) มีการแสวงปฏิเสธปัจจัย เป็นต้น รวมทั้งไม่อิงอาศัยกายทุจริต วจีทุจริต แสวงหามา.

ปัจจัยสันนิสิตตศีล ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา คือ พิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ ตามความเป็นจริงก่อนใช้สอย.

ส่วน ความหมายของคำว่า “ปาติโมกขสังวรศีล” เป็นต้น มีอย่างนี้ คือ: ศีล ชื่อว่า “ปาติโมกข์” เพราะยังบุคคลผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบาย เป็นต้น, ชื่อว่า “สังวร” เพราะป้องกันบุคคลนั้น นั้นแหละ ไว้จากบาปกรรมทั้งหลาย มีกายทุจริต เป็นต้น (ก็คำว่า “สังวร” - สำรวม” ใช้ในความหมายว่า “ป้องกัน” ก็ได้) และชื่อว่า “ศีล” เพราะมีความหมายว่า เป็น “ที่ตั้ง” (แห่งคุณธรรมที่สูง ๆ ขึ้นไป มีสมาธิ เป็นต้น) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปาติโมกข-สังวรศีล.

ศีล ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็น การป้องกันอินทรีย์ทั้งหลาย อันมีใจเป็นที่ ๖ ในคราวที่อารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น มาถึงคลองทวาร โดยประการที่ห้ามการถือเอาอนิมิตและอนุพยัญชนะในอารมณ์ที่ได้เห็นแล้วเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อินทรีย์-สังวรศีล.

ศีล ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับ ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ โดยงดเว้นเสียได้จากมิฉฉาอาชีวะ มีการหาเลี้ยงชีพโดยวิธีที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทอนุญาตไว้ (สำหรับพระภิกษุ) เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล.

ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย ๔ มีจิวร เป็นต้น พิจารณาถึงความที่ปัจจัยเหล่านั้นมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์ เช่นว่า จิวรมีประโยชน์เพียงเพื่อป้องกันความหนาว ป้องกันความร้อน เป็นต้น เท่านั้น อย่างนี้ เป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยสันนิสิตตศีล.

อธิบายจิตตวิสุทธิ

สมาธิ ชื่อว่า “จิต” เพราะมีความหมายว่า “คิด” คือ พง์อารมณ์ สมาธินี้ นั้นแหละ ชื่อว่า “วิสุทธิ” เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจดจากนิวรณ์ เป็นต้น. หรือเพราะหมดจดจากตัณหาและทิฏฐิ เพราะความที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ท่านอาจารย์กล่าวว่า “อุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ” ดังนี้ เพราะท่านหมายเอาจิตตวิสุทธิของพระโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิก (มีสมถะเป็นญาณ) เป็นสำคัญ ฟังทราบว่ามีขณิกสมาธิของพระโยคาวจรผู้เป็นวิปัสสนายานิก (มีวิปัสสนาเป็นยาน) ก็เป็นจิตต-

วิสุทธิได้ โดยเกี่ยวกับการใช้เป็นบาทเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนาญาณทั้งหลาย แม้ท่านก็ได้กล่าวไว้แล้ว ว่า “น หิ ขณิกสมาธิ วิชา วิปัสสนา สมภวติ”^๑ - เป็นความจริงว่า เว้นขณิกสมาธิเสีย วิปัสสนาหาเกิดได้ไม่” ดังนี้.

อธิบายเนื้อความส่วนที่เกี่ยวกับ ทิฏฐิวินิษย

การกำหนดถือเอานามรูป โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ อย่างนี้ว่า สภาวะชื่อว่า ลักษณะ, กิจหรือว่าสมบัติ ชื่อว่า รส, อาการปรากฏ หรือว่าผลที่ปรากฏ ชื่อว่า ปัจจุปัฏฐาน (เว้นปทัฏฐาน) โดยพิสดาร โดยนัยว่า “ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ มีความประสานกับอารมณ์เป็นรส มีความประชุมกัน (แห่งธรรม ๓ อย่าง คือ ทวาร อารมณ์ และวิญญาณ) เป็นปัจจุปัฏฐาน ปฐวีธาตุมีความหยาบแข็งเป็นลักษณะ มีความเป็นที่ตั้ง (แห่งธาตุ ๓ ที่เหลือ) เป็นรส, มีความรับไว้โดยชอบ (ซึ่งธาตุ ๓ ที่เหลือ) เป็นปัจจุปัฏฐาน” ดังนี้ เป็นต้น และโดยสังเขป โดยนัยว่า “รูปมีความย่อยยับไป เป็นลักษณะ นามมีความนุ่มไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ” ดังนี้ เป็นต้น อันจัดว่า เป็นญาณกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริจเฉทญาณ) ด้วยอำนาจแห่งปัจจุตตลักษณะ นับว่า เป็นการกำหนดทุกขสังข ชื่อว่า ทิฏฐิวินิษย เพราะเป็น ทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิ) ที่เห็นตามความเป็นจริงว่า “มีแต่นามและรูปเท่านั้น อตตาทา มีไม่”, และเพราะเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์เกี่ยวกับชำระมลทินคืออตตาทาทิฏฐิได้.

อธิบายเนื้อความส่วนที่เกี่ยวกับ กังขาวิตรณวิสุทธิ

คำว่า การกำหนดปัจจัยแห่งนามรูป คือ การกำหนดถือเอาปัจจัยมีกรรม เป็นต้น ที่สำเร็จแล้วโดยประจักษ์ แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาล ๓ โดยเกี่ยวกับเป็นปัจจัยที่สาธารณะ และไม่สาธารณะ อย่างนี้ว่า :

ก่อนอื่น ในปฏิสนธิขณะ นามและรูปย่อมบังเกิดด้วยอำนาจแห่งเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ส่วน ในปวัตติขณะ รูปย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งกรรม จิต อุตฺ และอาหาร ส่วน นาม ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจปัจจัย

^๑ ปรมตตมณฺชสา. ๑๑๓.

คือที่อาศัยมีจักขุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปเป็นต้น แต่โดยพิเศษ นามที่เป็นกุศล ย่อมเกิดขึ้นเพราะโยนิโสมนสิการหรือความถึงพร้อมแห่งจักร ๔ มีปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในประเทศที่สมควร) เป็นต้น, นามที่เป็นอกุศलय่อมเกิดขึ้นโดยปริยาย ตรงกันข้ามกับกุศลนั้น นามที่เป็นวิบากย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมและ อกุศลกรรม สำหรับนามที่เป็นกิริยาอาวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้นเพราะความสิ้นสุดไป แห่งภวังค์ เป็นต้น กิริยาชชนะย่อมเกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นจิตสันดานของพระ ชีนาสพ ดังนี้ อันจัดว่าเป็นการกำหนดสมุทัยสังข ซึ่งว่า กังขาวิตรณวิสุทธิต เพราะ ทำอธิบายว่า ชื่อว่า “กังขาวิตรณา” เพราะการข้ามพ้นคือก้าวล่วง ความสงสัย ๑๖ อย่าง เกี่ยวเนื่องกับกาล ๓ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “อโหสิ นุ โข อหมติต- มพฺธาน^๑ - ในกาลอดีต เราเคยมีแล้วหรือหนอ” ดังนี้ เป็นต้น และความสงสัย ๘ อย่าง ตามที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า “สตฺถริ กงฺขติ^๒ - ย่อมสงสัยในพระศาสดา” ดังนี้ เป็นต้น เพราะเหตุที่ยังรู้นามรูป ว่าเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนั้น นั้นแหละ ด้วย, ชื่อว่า “วิสุทธิ” เพราะเป็นธรรมชาติที่หมดจดหรือทำให้หมดจด จากมลทิน คืออเหตุกทิวฐิ (ความเห็นผิดว่า ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย) และทิวฐิที่อ้างเหตุ อันไม่ เหมาะสมกับผล ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ. ก็กังขาวิตรณ- วิสุทธิ นี้ เป็นชื่อของ ปัจจัยปริคคหญาณ นั้นเอง.

อธิบายเนื้อความที่เกี่ยวกับ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

คำว่า ต่อจากนั้นไป คือ ต่อจากการกำหนดปัจจัย.

คำว่า ปรรณนัยมีขันธ เป็นต้น คือ ปรรณนัย มีขันธ ๕ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปทางทวาร ๖ เป็นต้น.

คำว่า ในนามรูปอันมีภูมิ ๓ คือ ในนามรูปที่นับเนื่องในภูมิ ๓ เว้น โลกุตตรภูมิ เพราะโลกุตตรธรรมทั้งหลาย หาความเป็นวิปัสสนาภูมิ มิได้.

คำว่า ย่อไว้โดยเกี่ยวกับกลาป คือ ย่อโดยเกี่ยวกับรวบรวม ประมวล เป็นส่วนๆ มีส่วนอดีตเป็นต้น อย่างนี้ ว่า “รูปใดเกิดแล้วในอดีต, รูปนั้นก็ดับ ไปในอดีต นั้นแหละ, รูปใดจักมีในอนาคต แม้รูปนั้นก็จักดับไปในอนาคตนั้น

^๑ ม.ม. ๑๒/๑๒

^๒ อภ.สง. ๓๔/๓๑๒.

นั่นแหละ, รูปใดเป็นปัจจุบัน รูปนั้นยังไม่ถึงอนาคตเลย ก็ย่อมดับไปในปัจจุบัน
นั่น นั่นแหละ ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภายใน เป็นภายนอก ละเอียด หยาบ เลว
ประณีต ก็อย่างนั้น ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง คืออันใครๆ ไม่
อาจจะถือเอาได้โดยความเป็นของเที่ยง โดยเกี่ยวกับเป็นอัตตาที่เที่ยง เป็นต้น.

คำว่า โดยความหมายว่า สิ้นไป คือ โดยสภาวะที่หมายรู้ได้ว่า สิ้นไป.

คำว่า โดยความหมายว่า เป็นของน่ากลัว คือ โดยมีสภาวะที่หมายรู้
ได้ว่า เป็นสิ่งที่สร้างแต่ภัย.

คำว่า โดยความหมายว่า หาสาระมิได้ คือ โดยสภาวะที่หมายรู้ได้ว่า ไม่มี
อัตตสภาวะ (แก่น คือ อัตตา) เป็นต้น.

คำว่า พิจารณาไตรลักษณ์ด้วยสัมมสนญาณ คือ พิจารณาไตรลักษณ์
ด้วยญาณที่พิจารณากลับที่เป็นไปเนื่องกับไตรลักษณ์ กล่าวคือ อาการที่มีแล้ว
กลับไม่มี อาการที่บีบคั้น เพราะความเกิดขึ้นและความปราศไป และอาการที่ไม่
เป็นไปในอำนาจ.

คำว่า โดยเกี่ยวกับอัทธา โดยเกี่ยวกับสันตติ และโดยเกี่ยวกับขณะ คือ
โดยเกี่ยวกับอัทธา (กาลจับตั้งแต่ปฏิสนธิถึงจุติในภพหนึ่ง) มืดตืดอัทธา เป็นต้น
โดยเกี่ยวกับสันตติ (ความสืบต่อเป็นช่วงๆ) มืดตืดสันตติ เป็นต้น และโดยเกี่ยว
กับขณะ มีขณะมืดตืด เป็นต้น โดยนัยว่า “จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯลฯ
มโน (ใจ) ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯลฯ
ธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, จักขุวิญญูญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา ฯลฯ มโนวิญญูญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า เมื่อตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและปราศไป ด้วยอุท্থัพพย-
ญาณ ดังนี้ เป็นต้น ความว่า เมื่อตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความปราศ
ไปด้วยอุท্থัพพยญาณ อันมีอาการ ๕๐ ถ้วน โดยเกี่ยวกับการเห็นทั้งความเกิด
ขึ้น ทั้งความปราศไปคือดับไป ในชั้นแต่ละชั้น ๑๐ อาการ คือ เกิดขึ้น ๕
อาการ ดับไป ๕ อาการ โดยเกี่ยวกับปัจจัย ๔ อาการ โดยเกี่ยวกับขณะ ๑ อาการ
อย่างนี้ คือ :

ว่าเกี่ยวกับการตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นก่อน ย่อมตามพิจารณาเห็น
ความเกิดขึ้นในชั้นแต่ละชั้น ชั้นละ ๕ อาการ โดยเกี่ยวกับความเกิดขึ้นเพราะ

มีปัจจัยเกิดขึ้น ๔ อาการ และโดยเกี่ยวกับขณะ คือลักษณะที่บังเกิด (นิพัตติ-ลักษณะ) ๑ อาการ ชื่อว่า ย่อมตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นในขันธทั้ง ๕ รวม ๒๕ อาการ อย่างนี้.

ว่าเกี่ยวกับการตามพิจารณาเห็นความดับไป ย่อมตามพิจารณาเห็นความดับไป ในขันธแต่ละขันธ ขันธละ ๕ อาการ อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับความดับไป เพราะปัจจัยดับไป ๔ อาการ และโดยเกี่ยวกับขณะ คือลักษณะที่แปรปรวนไป (วิปริณามลักษณะ) คือดับไป นั้น นั้นแหละ ๑ อาการ ชื่อว่า ความพิจารณาเห็นความดับไปในขันธทั้ง ๕ ขันธ รวม ๒๕ อาการ อย่างนี้.

ในบรรดาขันธ ๕ เหล่านี้ ก่อนอื่น ในรูปขันธ ชื่อว่า ย่อมตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น เพราะมีปัจจัยเกิดขึ้น ๔ อาการ อย่างนี้ คือ :

เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น, เพราะตณหา...กรรม...อาหาร เกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น.

อย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าย่อมตามพิจารณาเห็นความดับไป เพราะปัจจัยดับไป ๔ อาการ อย่างนี้ คือ :

เพราะอวิชชาดับไป รูปจึงดับไป, เพราะตณหา...กรรม...อาหาร ดับไป รูปจึงดับไป

แม้ในขันธ ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร ในแต่ละขันธ ชื่อว่า ย่อมตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ก็เพราะเห็นความเกิดขึ้นเพราะมีปัจจัยเกิดขึ้น ๔ อาการ อย่างนี้ โดยเพียงแต่ใส่ผัสสะ แทนที่อาหารเท่านั้น อย่างนี้ ว่า “...เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น, ...เพราะผัสสะดับไป เวทนาจึงดับไป” ดังนี้ เป็นต้น.

ส่วน ในวิญญาณขันธ ใส่นามรูปเข้าไปแทนที่ผัสสะ อย่างนี้ ว่า “...เพราะนามรูปเกิดขึ้น วิญญาณจึงเกิดขึ้น, ...เพราะนามรูปดับไป วิญญาณจึงดับไป” ดังนี้ ที่กล่าวมานี้ คือ การตามพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความปราศไป โดยเกี่ยวกับปัจจัย.

ส่วน โดยเกี่ยวกับขณะ ไม่แต่ต้องตัวปัจจัย ก็ย่อมเห็นขณะคือลักษณะที่บังเกิด (นิพัตติลักษณะ) และขณะคือลักษณะที่แปรปรวนไป (วิปริณามลักษณะ) ในขันธทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ที่มีความเป็นไปอยู่ เนื่องด้วยปัจจัยเหล่านั้น.

เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ชื่อว่า บรรลุอุท্থัพพญาณ แต่เพราะเหตุที่ อุท্থัพพญาณที่เพิ่งบรรลุ นี้ ยังอ่อนอยู่ **วิปัสสนูปกิเลส** (ธรรมเครื่องเศร้าหมองของ

วิปัสสนา) ทั้งหลาย ก็ย่อมเกิดขึ้น กล่าวคือ โภภาส (แสงสว่าง) อันมีวิปัสสนาจิตเป็นสมุฏฐาน ก็ย่อมเกิดขึ้นเปล่งออกมาจากสรีระ, **ปิติ ๕** อย่าง มีขุททกาปิติ เป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับวิปัสสนาจิต, **ปัสสัทธิ ๒** อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ อันมีความเข้าไปสงบความกระวนกระวายแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ก็ย่อมเกิดขึ้น เป็นธรรมชาติยังกายและจิตให้เบา อ่อน ควรแก่การงาน ตียังนัก **อิโมกข์** กล่าวคือสัทธินทรีย์ที่มีกำลังยิ่ง ก็ย่อมเกิดขึ้น, **ปัดคหะ** คือ วิริยสัมโพชฌงค์ที่ให้สำเร็จกิจแห่งสัมมัปปธานที่ปรารภตัก ก็ย่อมเกิดขึ้น, **สุข** อันประณีตยิ่ง ก็ย่อมเกิดขึ้น, **ญาณ** คือวิปัสสนาญาณเห็นไตรลักษณ์ อันเป็นไปเป็นธรรมชาติคมกล้า เช่นกับสายฟ้าที่ปล่อยไปของพระอินทร์ ก็เกิดขึ้น, **อุปัฏฐานะ** คือ สติปัฏฐานที่ระลึกคือเข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ ก็ย่อมเกิดขึ้น เป็นธรรมชาติตั้งมั่นตัก ไม่สั่นไหว เหมือนขุนเขา. **อุเบกขา ๒** อย่าง คือ ตตรมัชฌตตุเบกขา อันเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น เป็นธรรมชาติมีกำลังนักในความเป็นกลางในสังขารทั้งหลายทั้งปวง และอวัชขณูเบกขาทางมโนทวาร ก็ย่อมเกิดขึ้น เป็นธรรมชาติคมกล้า ปรารภนึกถึงอารมณ์ได้จับปล้น ที่ประสงค์, และ **นิกันติ** คือ ตณฺหาละเอียดที่กระทำความเยื่อใยในโอภาสเป็นต้น นั้น โดยนัยว่า “ก่อนแต่นี้หนอ โภภาสเห็นปานฉะนี้ไม่เคยเกิดแก่เราเลยหนอ” ดังนี้ เป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้น.

ก็เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มีโอภาสเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ นั้น การที่พระโยคาวจรไม่ยึดถือว่า “ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เห็นปานฉะนี้ ก่อนหน้านี้ไม่เคยเกิดแก่เราเลยหนอ, แน่แล้ว เราบรรลุมรรคแล้ว บรรลุผลแล้ว” ทว่า กลับกำหนดคือวินิจฉัย ลักษณะที่เป็นมรรคและไม่ใช่มรรค แม้อย่างนี้ ว่า “ธรรมมีโอภาสเป็นต้น เหล่านี้ ไม่ใช่มรรค (ทาง) หรอก เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง ตณฺหา มานะ และทิฏฐิ, ทว่า เป็นวิปัสสนูปกิเลสเท่านั้น แล, วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปตามวิถี อันพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ เป็นมรรค” ดังนี้ ชื่อว่า **มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ** เพราะรู้คือเพราะเห็น ว่า เป็นมรรคและไม่ใช่มรรค และเพราะชำระความสำคัญผิดว่าเป็นมรรค ในสิ่งที่มีใช่มรรค คือ วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย.

คำว่า **วิปัสสนาญาณ ๙** อย่าง (ที่นับว่าเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิ) ได้แก่ **อุทฺทัพพญาณ** ที่รู้ความเกิดขึ้นและความปราศไป แห่งขันธทั้งหลาย ที่มี

กำลังปลดพันจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว ๑, **ภังคญาณ** ที่ปล่อยความเกิดขึ้นเสียตามแห่งเพียงความดับไป ๑, **ภยญาณ** ที่ตามแห่งแต่อาการที่น่ากลัว ดุจสัตว์ร้ายมีราชสีห์ เป็นต้น ฉะนั้น ที่ปรากฏด้วยอำนาจความดับไป แห่งขันธทั้งหลาย ๑, **อาทีนวญาณ** ที่ตามแห่งอาการที่เป็นโทษ ดุจเรือนที่ถูกไฟไหม้ฉะนั้น แห่งขันธทั้งหลาย ตามที่เห็นว่ามีภัยอย่างนั้น ๑, **นิพพิทาญาณ** อันเป็นไป โดยเกี่ยวกับเป็นความเบื่อหน่ายในขันธทั้งหลาย ที่ได้เห็นโทษแล้ว นั้น ๑, **มูจจิตุกัมยตาญาณ** (มูจจิตุกัมยตาญาณ) ที่เป็นไปด้วยอำนาจความต้องการจะพ้นจากกรรมอันมีภูมิ ๓ ที่น่าเบื่อหน่ายเหล่านั้น ดุจสัตว์ทั้งหลาย มีปลาเป็นต้น ที่ต้องการจะพ้นจากข่ายแห เป็นต้น ฉะนั้น ๑, **ปฏิสังขารญาณ** ที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาซ้ำๆ ซากๆ ในสังขารทั้งหลายที่ได้เห็นโทษ เบื่อหน่ายแล้ว อันเป็นการทำอุบายเพื่อความหลุดพ้นให้ถึงพร้อม ดุจกาประจำเสากระโดงเรือ (ที่คอยบินละจากเสากระโดงเพื่อเสาะหาฝั่งอยู่เรื่อย ๆ) ฉะนั้น ๑, **สังขารุเบกขาญาณ** ที่เป็นไปโดยอาการที่วางเฉย ในสังขารทั้งหลายที่ได้เห็นโทษแล้ว เหล่านี้ ดุจบุรุษผู้เห็นโทษในภรรยา แล้วก็วางเฉยในภรรยาได้ ฉะนั้น ๑, **อนุโลมญาณ** กล่าวคือ สัจจานุโลมิกญาณ (ญาณที่รู้อนุโลมต่อสัจจะ) ที่เป็นไปก่อนหน้าแต่โคตรภู ในมคควิถีนันอนุโลมต่อวิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็นไปแล้วในเบื้องต้น โดยภาวะที่เป็นไปโดยเป็นความเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คล้อยตามกัน และอนุโลมต่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ที่พึงบรรลุในเบื้องต้น คือ ในขณะแห่งมรรค ดังนี้ วิปัสสนาญาณ ๙ อย่าง เหล่านี้ ชื่อว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ความว่า ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นปฏิปทา คือเป็นข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุญาณทัสสนวิสุทธิ ชื่อว่า “ญาณทัสสนะ” เพราะเป็นสภาวะที่รู้ไตรลักษณ์ และเป็นสภาวะที่เห็นโดยประจักษ์ และชื่อว่า “วิสุทธิ” เพราะเป็นธรรมชาติที่หมดจดจากกรรมอันเป็นปฏิปักษ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ฉะนี้ แล.

สังขารุเบกขาญาณที่เป็นวุฏฐานคามินี (เป็นไปสืบต่อจนถึงวุฏฐานะคือมรรค) ชื่อว่า **วิปัสสนาปริปาโก** - ความแสรบแห่งวิปัสสนา ได้แก่ อาศัยสังขารุเบกขาญาณที่เป็น วุฏฐานคามินี นั้น.

คำว่า **ในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ** คือ ถัดไปแต่่มโนทวาราวชชนะจิต ในมคควิถิ ที่ปรารภลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เกิดขึ้น.

คำว่า **อัปปรนาค** จักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ คือ ในขณะที่จะพึงกล่าวได้ว่า “อัปปรนาค คือโลกุตตรมรรค จักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ” ดังนี้.

คำว่า **ปรารภลักษณะ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น** อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ปรารภลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในลักษณะ ๓ เพียงอย่างเดียว ตามสมควรแก่ อุปนิสัย.

สังขารุเบกขา ชื่อว่า **ถึงยอด** ก็เพราะบรรลุลักษณะเป็นยอดแห่งวิปัสสนา.

ชื่อว่า **सानุโลมา** (เป็นไปกับอนุโลม) เพราะความเป็นไปพร้อมกับอนุโลม ญาณ ก็วิปัสสนานั้น นั้นเดียว ได้ชื่อว่า **สังขารุเบกขา** เพราะวางเฉยในสังขารทั้งหลาย นั่นเอง ได้ชื่อว่า **วฏฐานคามินี** เพราะมีความหมายว่า จรดถึงมรรคอันนับว่าเป็น **วฏฐานะ** เพราะออกจากทุกข์มีอบายเป็นต้น หรือว่า เพราะออกจากสังขารนิमित (สังขารอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส) ตามสมควร.

คำว่า **ด้วยอำนาจการกำหนดรู้ทุกข์สัง** เป็นต้น คือ ด้วยอำนาจการกำหนดรู้ทุกข์สัง อย่างนี้ ว่า “ทุกข์มีเท่านี้, ไม่หย่อนไม่ยิ่งไปกว่านี้” ดังนี้, **ละสมุทัย-สัง** คือ ละต้นหาอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ โดยเกี่ยวกับเป็นสมุจเฉตปหาน (ละคือ ตัดขาด), **กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ** คือ กระทำพระนิพพานให้เห็นโดยประจักษ์ โดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์ และ **เจริญมรรคสัง** โดยเกี่ยวกับการเจริญที่เป็นไป โดยเป็นปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น แก่องค์มรรค ๗ ที่เหลือ ยังให้ถึงความ เป็นมัคคสมังคี พร้อมกันกับตน. พึงทราบว่า มัคคญาณ เพียงญาณเดียว ให้สำเร็จกิจอริยสัง ๔ พร้อมกัน ดุจประทีปทำกิจ ๔ อย่าง มีใหม่ไล่เป็นต้น (ใหม่ไล่ ๑, ทำน้ำมันให้หมดไป ๑, ทำแสงสว่างให้เกิดขึ้น ๑, กำจัดความมืด ๑) พร้อมกัน ฉะนั้น อันบัณฑิตพึงยอมรับได้โดยอาคม (หลักฐานที่มา) ที่ว่า “โย ภิกขเว ทุกข์ ปสฺสตี ทุกฺขสมุทฺถยํ โส ปสฺสตี” - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้ นั้นย่อมเห็นแม้ทุกฺขสมุทฺถย” ดังนี้ เป็นต้น.

ในคาถา คำว่า **ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๖** ได้แก่ ตามลำดับแห่ง วิสุทธิ ๖ เหล่านี้ คือ วิสุทธิ ๒ อันเป็นมูล (เป็นรากเหง้า) คือ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ, วิสุทธิ ๔ อันเป็นสรณะ (เรือนร่าง, ลำต้น) มีทิฏฐิวิสุทธิ เป็นต้น.

^๑ ส.ม.พ. ๑๙/๕๓๖.

คำว่า ชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ความว่า มรรค ๔ (มัคคญาณ ๔) ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็เพราะเหตุที่รู้สัจจะ ๔ และเพราะหมดจดจากมลทินคือกิเลส จากการที่กระทำสัจจะ ๔ เหล่านั้น ให้เห็นเป็นประจักษ์นั่นเอง.

คำว่า **ผลจิต ๒-๓** ขณะก็แล่นไป คือ ผลจิต ๒ ขณะ หรือ ๓ ขณะ ตามความเหมาะสมต่อมรรค แล่นไป เป็นธรรมชาติที่ระงับความกระวนกระวาย ในสันดาน แม้ที่มีกิเลสอันตัดขาดแล้ว (โดยมรรค) ดุจน้ำที่เขาสั่งให้หม้อต้กราดรดเพื่อ ดับความร้อน ในสถานที่ที่แม่ได้ขจัดไฟออกไปแล้ว ฉะนั้น, และแม้ระงับความ ขวนขวายในกิจ ๔ มีการกำหนดทุกข์ เป็นต้น

คำว่า **ปัจจุเวกขณะญาณ** ได้แก่ กามาวจรญาณทั้งหลาย อันมีมรรค ผล เป็นต้น เป็นอารมณ์, ได้แก่ญาณที่ท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า “**วิมุตตสฺมิ วิมุตต- มิติ ภาณ โหติ**”^๑ – เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็ย่อมมีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว” ดังนี้.

ต่อไปนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงภูมิแห่งปัจจุเวกขณะญาณ จึงกล่าวว่า “**มคฺคํ ผลญจ**” ดังนี้ เป็นต้น.

ในธรรมเหล่านั้น บัณฑิต **ย่อมพิจารณามรรค** อย่างนี้ว่า “เรามาแล้ว โดย มรรคนี้ นี้เพียงพอ” ต่อจากนั้นไป ก็ย่อมพิจารณาผลอย่างนี้ว่า “เราได้อันสูงส่ง ชื่อนี้แล้ว” ดังนี้.

ต่อจากนั้นไป ผู้เป็นบัณฑิต **ย่อมพิจารณาพระนิพพาน** ว่า “ธรรมชื่อนี้ เราได้กระทำให้แจ้งโดยเป็นอารมณ์ แล้ว” ต่อจากนั้นไป ก็ย่อมพิจารณา กิเลส **ที่ละได้แล้ว** ว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ เราละได้แล้ว” ส่วน กิเลสที่เหลือ ย่อม พิจารณาว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ยังเหลืออยู่แก่เรา” หรือว่า จะไม่พิจารณาก็ได้ คือว่า พระเสกขะบางท่านพิจารณา, บางท่านไม่พิจารณา ในข้อนี้ มีอธิบายว่า แล้วแต่อัธยาศัย หรือความต้องการ จริงอย่างนั้น **พระมหานามศากยะ** ได้ ทูลถามถึงกิเลสที่ยังละไม่ได้ ว่า “**โกสุ นาม เม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปทีโน**”^๒ – ชื่อว่า ธรรมอะไรหนอ ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ในภายใน” ดังนี้. ส่วน สำหรับพระ อรหันต์ย่อมไม่มีการพิจารณากิเลสที่เหลือ เพราะท่านละกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้ แล้ว, เพราะฉะนั้น ก็พึงเห็นว่า **ปัจจุเวกขณะญาณ** มี ๑๙ อย่าง อย่างนี้ คือ

^๑ วิ.มหา. ๔/๒๓.

^๒ ม.มุ. ๑๒/๑๖๑

ปัจเจกเวทญาณของพระเสกขะ ๓ จำพวก รวมกัน ๑๕, ปัจเจกเวทญาณของพระอรหันต์ ๔ ฉะนั้น แล.

วิโมกขเภทะ - ประเภทแห่งวิโมกข์

ในอุเทศนั้น อนัตตานุปัตสสนา อันปลดปล่อยเสียได้ซึ่งอัตตาทิณิเวสสะ (ความยึดมั่นอัตตา) เป็นวิโมกขमुख ชื่อว่า สุกุญฺญตานุปัตสสนา.

อนิจจานุปัตสสนา อันปลดปล่อยเสียได้ซึ่ง วิปลาสนิมิต (อาการอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่ง วิปลาส) เป็นวิโมกขमुख ชื่อว่า อนิมิตตานุปัตสสนา.

ทุกขานุปัตสสนา อันปลดปล่อยเสียได้ซึ่ง ตัณหาปณฺธิ (กิเลสที่ตั้งลง คือ ตัณหา) เป็นวิโมกขमुख ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตานุปัตสสนา.

ก็ เพราะฉะนั้น มรรค ย่อมได้ชื่อ ถึง ๓ ชื่อ ด้วยอำนาจแห่งทางมาคือ วิปัตสสนา อย่างนี้ คือ ถ้าหากว่า ฐฏฐานคามินีวิปัตสสนา เห็นอยู่ว่า เป็นอนัตตามรรคย่อมเป็นอันชื่อว่า สุกุญฺญตวิโมกข์.

ถ้าหากว่า ฐฏฐานคามินีวิปัตสสนา เห็นว่า ไม่เที่ยง มรรค ย่อมเป็นอันชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์.

ถ้าหากว่า ฐฏฐานคามินีวิปัตสสนา เห็นว่า เป็นทุกข์ มรรค ก็ย่อมเป็นอันชื่อว่า อัปฺปณฺหิตวิโมกข์ ดังนี้, และผลในมัคควิถิ ก็ย่อมได้ชื่อ ๓ ชื่อ อย่างนั้นเหมือนกัน ด้วยอำนาจแห่งทางมาคือมรรค. แต่ว่า ในผลสมาบัติวิถิ ผลตามที่เป็นของตน แม้ที่เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้กำลังเห็นแจ้งอยู่ ตามนัยดังกล่าวแล้ว เรียกได้ว่า “สุกุญฺญตวิโมกข์” เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งทางมาคือวิปัตสสนา อย่างเดียวเท่านั้น.

ก็แล ชื่อทั้ง ๓ ย่อมได้เสมอเหมือนกันทีเดียว แก่มรรคและผลทั้งปวง ในวิถิทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งอารมณฺ์ (คือพระนิพพาน) และด้วยอำนาจแห่งรศ (คุณสมบัติ) ของตน (ไม่ใช่ด้วยอำนาจแห่งทางมา).

คำอธิบายวิโมกขเภทะ - ประเภทแห่งวิโมกข์

อภินิเวสสะ คือ ความยึดถือมั่นคง ในสังขารทั้งหลาย อย่างนี้ ว่า “ผู้ที่ทำกรรม และเสวยผลของกรรม นี้คืออัตตาของเรา” ดังนี้ ชื่อว่า อัตตาทิณิเวสสะ.

อนัตตานุปัตสสนา คือ อนุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนี้ ว่า “เป็นอนัตตา” ในสังขารทั้งหลาย อันเป็นอนัตตา **ปลดปล่อยเสียได้ซึ่งอัตตาทิณิเวสะ** นั้น นั่นเอง เป็น **วิโมกขมุข** คือเป็นทวาร (ช่องทาง) แห่งโลกุตตรมรรคและผล. ก็โลกุตตรมรรคและผล ตรัสเรียกว่า “**วิโมกข์**” เพราะหลุดพ้นจากกรรมอันเป็นปฏิบัตย์ อนัตตานุปัตสสนาที่เป็นวิโมกขมุข นี้ **ชื่อว่า สุญญตานุปัตสสนา** เพราะการเห็นอยู่เนื่องๆ ว่า เป็นอนัตตา นั้น เป็นการเห็นซึ่งอาการที่ว่างเปล่าจากอัตตา.

อนิจจานุปัสสนา คือ อนุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนี้ ว่า “ไม่เที่ยง” ในสังขารทั้งหลายอันไม่เที่ยง **อันปลดปล่อยเสียได้** คือละเสียได้ **ซึ่งวิปลาสนิमित** คืออาการอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิปลาส กล่าวคือ ความสำคัญคลาดเคลื่อนแห่งสัญญา จิต และทิวฐิ ที่เป็นไปว่า “เที่ยง” ในสังขารทั้งหลาย อันไม่เที่ยง ก็เป็นวิโมกขมุข อนิจจานุปัสสนาที่เป็นวิโมกขมุข นี้ **ชื่อว่า อนิมิตตานุปัตสสนา** เพราะการเห็นอยู่เนื่องๆ ว่าไม่เที่ยง นั้น เป็นการเห็นอาการอันปราศจากนิमित แห่งวิปลาส.

ทุกขานุปัตสสนา คือ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า “เป็นทุกข์” ในสังขารทั้งหลายอันเป็นทุกข์ **อันปลดปล่อยเสียได้** คือ ละเสียได้**ซึ่งตัณหาปณิธิ** (กิเลสที่ตั้งลงคือตัณหา) กล่าวคือ กามตัณหาและภวตัณหาที่เป็นไปโดยนัยว่า “นี่ ของเรา, นี้ สุข” ดังนี้ เป็นต้น ได้แก่สละไปเสียได้ เพราะเล็งเห็นอยู่แต่อาการที่เป็นทุกข์ ก็เป็นวิโมกขมุข **ทุกขานุปัตสสนาที่เป็นวิโมกขมุข** นี้ **ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัตสสนา** เพราะการเห็นเนื่องๆ ว่าเป็นทุกข์ นั้น เป็นการเห็นอาการอันไม่เป็นที่ตั้งลงแห่งปณิธิคือตัณหา.

คำว่า **เพราะฉะนั้น** คือ เพราะเหตุที่ อนุปัสสนา ๓ เหล่านี้ มีชื่อ ๓ ชื่อเหล่านี้ เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่า **วุฏฐานคามินีวิปัตสสนา** เห็นอยู่ว่า เป็นอนัตตามรรคก็เป็นอันชื่อว่า **สุญญตวิโมกข์** โดยเป็นชื่อที่ได้มาด้วยอำนาจแห่งทางมาคือ วิปัตสสนา อันเป็นสุญญตวิโมกขมุข. แม้ที่ได้ชื่อว่า **อนิมิตตวิโมกข์, อัปปณิหิตวิโมกข์** ก็นัยนี้แหละ.

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งทางมาคือวิปัตสสนา** คือ ด้วยอำนาจแห่งกรรมอันเป็นทางมา คือ เป็นหนทางบรรลุ เป็นหนทางสำเร็จ กล่าวคือ วิปัตสสนา พึงทราบว่ามีวิปัตสสนาเป็นทางมา ส่วนผล มีมรรค เป็นทางมา. เพราะฉะนั้น

ผล ในมรรควิถึ ที่เป็นไป ๒-๓ ขณะ ย่อมมีชื่อคล้อยตามทางมา คือ มรรค
อย่างนี้ คือ ถ้าหากมรรคนั้น ได้ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์, ผล ก็ย่อมได้ชื่อว่า สุญญต-
วิโมกข์ เป็นต้น.

คำว่า ผลตามที่เป็นของตน แม้ที่เกิดขึ้นในผลสมาบัติวิถึ คือ ผลของ
ตน ของตน แต่ละมรรค แห่งมรรค ๔ ตามที่ได้แล้ว แม้ที่เกิดขึ้นในผลสมาบัติ-
วิถึในคราวที่พระโยคาวจรเข้าผลสมาบัติ ย่อมไม่ได้ชื่อด้วยอำนาจแห่งธรรมอัน
เป็นทางมา คือ มรรค เพราะไม่มีมรรคจิตตูปาทเกิดขึ้น จึงไม่มีมรรคเข้ามา
เกี่ยวข้อง ในความเป็นช่องทางแห่งผล ทว่า ย่อมได้ชื่อทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่ง
ธรรมอันเป็นทางมา คือ วิปัสสนา เท่านั้น อย่างนี้ คือ หากว่าอนุโลมญาณที่
เป็นไปก่อนหน้าแต่สมาบัติ บรรณอนัตตลักษณะ ผลก็ย่อมได้ชื่อว่า สุญญต-
วิโมกข์ อย่างนี้ เป็นต้น.

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ ความว่า เว้นธรรมอันเป็นทางมาเสีย มรรค
และผล ได้ชื่อทั้ง ๓ เสมอกัน ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์คือพระนิพพาน นั้น เพราะ
เป็นไปบรรณพระนิพพานอันมีชื่อว่า “สุญญตะ” เพราะว่างเปล่าจากสังขารทั้ง
หลายทั้งปวง, มีชื่อว่า “อนิมิตตะ” เพราะปราศจากสังขารนิमित (สังขารอันเป็น
เหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส) และมีชื่อว่า “อัปปณิหิตะ” เพราะเว้นจากตัณหาปณิธิ
(กิเลสที่ตั้งลงคือตัณหา, หรือ ความปรารถนาแห่งตัณหา)

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งรสของตน ความว่า มรรคและผล นั้น ได้ชื่อทั้งสาม
ด้วยอำนาจแห่งรสคือคุณของตน เพราะมีความเป็นอย่างนั้นโดยสภาวะ เกี่ยวกับ
ว่า มรรคและผลนั้น ว่างเปล่าจากกิเลสมิราคะ เป็นต้น มรรคและผล นั้น ปราศจาก
อารมณ์อันเป็นรูปนิमित (รูปอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส) เป็นต้น มรรคและผล
นั้น ปราศจากปณิธิคืออาการอันเป็นที่ตั้งลงแห่งราคะ หรือเป็นที่ตั้งลงแห่งกิเลส.

คำว่า ในวิถึทั้งปวง คือ ในมคควิถึและในผลสมาบัติวิถึ เพราะฉะนั้น
ย่อมกล่าวได้ว่า มรรค ย่อมได้ชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งทางมา
คือ วิปัสสนา, ย่อมได้ชื่อทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์และรสของตน, ผล ๒-๓
ขณะ ในมคควิถึ ย่อมได้ชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งทางมา คือ มรรค,
ส่วนผล ในผลสมาบัติวิถึ ย่อมได้ชื่อทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่งทางมา คือ วิปัสสนา
อารมณ์ และรสของตน ฉะนี้ แล.

จบ ประเภทแห่งวิโมกข์

บุคคลเกทัะ - ประเภทแห่งบุคคล

ก็ในอธิการนี้ ฟิงทราบว่ พระโยคาวจร ชื่อว่ พระโสดาบัน ผู้ละการไป ในอบายเสียได้ เป็น สัตตักขัตตปุรมะ (มี ๗ วาระ เป็นอย่างยั้ง) ก็เพราะการ เจริญโสดาปัตติมรรค ละทิฏฐิและวิจิกิจจา ได้.

พระโยคาวจร ชื่อว่ เป็น พระสกทาคามิ ก็เพราะการเจริญสกทาคามิมรรค แล้วกระทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางได้ มาสู่โลกนี้ (อีก) ก็คราวเดียว เท่านั้น.

พระโยคาวจร ชื่อว่ เป็น พระอนาคามิ ก็เพราะการเจริญอนาคามิมรรค แล้วละการราคะและพยาบาทได้ไม่มีเหลือ ไม่กลับมาเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก.

พระโยคาวจร ชื่อว่ เป็น พระอรหันต์ ก็เพราะการเจริญอรหันตมรรค ละกิเลสที่เหลือได้ เป็นพระชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะ) เป็นอัคคทัทกขิณะยบุคคลในโลก ฉะนี้ แล.

อธิบายบุคคลเกทัะ - ประเภทแห่งบุคคล

พระโสดาบัน ชื่อว่ สัตตักขัตตปุรมะ เพราะมีความหมายว่ มีการถือเอา ปฏิสนธิ สิ้น ๗ วาระ คือ ในกามภูมิ ๗ วาระ เป็นอย่างยั้ง คือ ไม่เกิน ๗ วาระ นั้น อธิบายว่ ไม่มีการไปสู่กามภพที่ ๘ อันท่านหมายเอากล่าวไว้ว่ “น เต ภว อฏฐมมาทियนุต^๑ - ท่านเหล่านั้น ย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘” ดังนี้.. ส่วน อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่ “ย่อมไปสู่สุคติที่เป็นรูปภูมิหรืออรุภูมิ เกินกว่า ๗ วาระก็ได้” ดังนี้.

ในคำว่ กระทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางได้ นี้ ฟิงเห็นว่ ศัพทว่ โมหะ ท่านกล่าวหมายเอาโมหะที่ตั้งอยู่ในจิตตูปาทเดียวกันกับราคะและโทสะ.

พระอรหันต์ ชื่อว่ ชินาสพ เพราะมีความหมายว่ สิ้นอาสวะ ๔.

พระอรหันต์ ชื่อว่ อัคคทัทกขิณะยบุคคล เพราะเป็นบุคคลผู้ยอดเยี่ยมใน บรรดาท่านที่ควรแก้ทัทกขิณาทาน.

ก็ คำอธิบายเกี่ยวกับพระอรียบุคคล ที่พิสดารกว่านี้ ได้กล่าวแล้วในคำ พรณนาความปริจเฉทที่ ๑

จบ ประเภทแห่งบุคคล

^๑ บ.ข. ๒๕/๗.

สมาบัติประเภท - ประเภทแห่งสมาบัติ

อนึ่ง ในอธิการเกี่ยวกับสมาบัติ นี้ ผลสมาบัติทั้งหลายย่อมเป็นของสาธารณะ แม้แก่พระอริยบุคคลทุกจำพวก โดยเกี่ยวกับผลของตน ของตน แต่ทว่า การเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น ในการเข้านิโรธสมาบัติ นั้น ท่านย่อมเข้ามหาคคตสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้น (ไปตามลำดับ) ออกแล้วก็เจริญวิปัสสนา พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปในมหาคคตสมาบัติ นั้น ในแต่ละสมาบัตินั้น ๆ นั้นเทียว กระทั่งถึงอาภิญญาญาณตนะ ต่อจากนั้นไปก็ทำปุพพกิจ (กิจที่ควรทำก่อนเข้านิโรธ) มีการอธิษฐานเป็นต้น แล้วก็เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ต่อจากอัปนาชวณะ ๒ ขณะ แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ นั้น จิตตสันตติก็ขาดหายไป นับแต่นั้น ก็ชื่อว่า เป็นผู้เข้านิโรธ.

ส่วน ในเวลาทีออก สำหรับท่านที่เป็นพระอนาคามี ก็ย่อมมีอนาคามีผลจิต สำหรับท่านที่เป็นพระอรหันต์ ก็ย่อมมีอรหันต์ผลจิต เป็นไปเพียงวาระเดียวเท่านั้น แล้วก็มีการตกภวังค์ไป ถัดจากนั้นไป ปัจจเวกขณญาณ ย่อมเป็นไป.

คำอธิบายสมาบัติประเภท - ประเภทแห่งสมาบัติ

คำว่า ผลสมาบัติทั้งหลายย่อมเป็นของสาธารณะแก่พระอริยบุคคลทุกจำพวก คือ ผลสมาบัติทั้งหลายเป็นของสาธารณะแก่พระอริยบุคคล ทั้ง ๔ จำพวก มีพระโสดาบันเป็นต้น.

คำว่า โดยเกี่ยวกับผลของตน ของตน คือ พระอริยบุคคลแต่ละจำพวก ย่อมเข้าผลสมาบัติได้ โดยเกี่ยวกับสมาบัตินั้น เป็นผลของตน คือ ที่ตนบรรลุเท่านั้น.

ความว่า พระโสดาบัน ย่อมเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติเท่านั้น ไม่อาจเข้าสกทาคามีผลสมาบัติเป็นต้น ได้ เพราะยังไม่บรรลุ โดยนัยเดียวกัน พระสกทาคามีเป็นต้น ก็ไม่อาจเข้าอนาคามีผลสมาบัติ เป็นต้น ได้ อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลชั้นสูงกว่า ไม่อาจเข้าผลสมาบัติอันเป็นผลของพระอริยบุคคลที่ต่ำกว่าได้ เพราะก้าวล่วงมาแล้ว ถึงความเป็นบุคคลอื่นไปแล้ว.

ก็วิปัสสนาผละ (กำลังวิปัสสนา) เท่านั้น ย่อมยังผลให้เป็นไป เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลาย เมื่อจะเข้าผลสมาบัติของตน ท่านย่อมเจริญวิปัสสนาจับตั้งแต่อุทกัพพญาณไป วิถีจิต ย่อมดำเนินไป จนจรดอัปนาวิถีมียผลจิตเป็น

ไปสืบทอดกันไปจนถึงวาระออก ก็แต่ว่า กามาวจรชวณะที่เป็นไปก่อนหน้าแต่ผลจิต ๔ หรือ ๓ ชวณะ นั้น ย่อมไม่ได้ชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ เป็นต้นไป ตามลำดับ เหมือนในคราวบรรลุมรรค กามาวจรจิตเหล่านี้ ล้วนได้ชื่ออย่างเดียวกันว่า อนุโลม เหตุเพราะอนุโลมต่อวิปัสสนาที่เจริญก่อนหน้านั้น และอนุโลมต่อผลที่จะพึงบังเกิด กามาวจรจิตเหล่านี้ทุกชวณะ ล้วนมีลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ เฉพาะผลจิตตูปาททั้งหลายเท่านั้น มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พึงทราบทั่วว่า แม้เป็นไปด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนา ก็ไม่มีมัคคจิตที่สูงกว่าเกิดขึ้น เพราะพระอริยบุคคลผู้เข้า ไม่มีจิตโน้มไปในอันเจริญคุณธรรมเพื่อละกิเลสที่เหลือ ท่านประสงค์เพียงเพื่อการอยู่ผาสุกในปัจจุบัน ด้วยอริยวิธรรมนั้น เท่านั้น กล่าวได้ว่า การเจริญวิปัสสนาเพื่อการเข้าผลสมาบัติ ไม่เป็นอธิการเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมรรค แล.

การเข้านิโรธคือความดับ ได้แก่ ความไม่เป็นไปแห่งจิตและเจตสิก ชื่อว่า **นิโรธสมาบัติ** เป็นการเข้าถึงความดับ คือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งจิต ในอัตรภาพนี้ อยู่.

คำว่า **พระอนาคามี** ได้แก่ พระอนาคามีทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ ผู้ดำรงอยู่ในกามภพและในรูปภพ เท่านั้น แม้พระอรหันต์ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. พึงทราบว่า การที่ท่านกล่าวพระอริยบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติได้ไว้ ๒ จำพวก เท่านั้น นั้น ก็เพราะความที่พระอริยบุคคล ๒ จำพวกนี้ เท่านั้น ละกามราคะอันเป็นเสี้ยนหนามของนิโรธ ได้.

คำว่า **ท่านยอมเข้า มหัคคตสมาบัติ ฯลฯ กระทั่งถึงอาภิกขุญญาตนะ** นี้ มีอรรถาธิบายว่า ท่านข้ามหัคคตสมาบัติเหล่านี้ ไปตามลำดับ อย่างนี้ คือ : ที่แรกเข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนา เห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย คือ องค์ฌานในปฐมฌาน นั้น แล้วก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน นั้น เจริญวิปัสสนา เห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย คือ องค์ฌานในทุติยฌานนั้น นั้นแหละ ฯลฯ เข้าอาภิกขุญญาตนะ ออกจากแล้วครั้งนี้ไม่ต้องเจริญวิปัสสนา ทว่า ทำบุพกิจเกี่ยวกับนิโรธ มีการอธิษฐานเป็นต้น ได้แก่ ทำบุพกิจ ๔ อย่าง เหล่านี้ คือ :

นานาพัทธวิโกปนะ - การอธิษฐานบริวารที่ใช้เฝ้าเองกัน (ร่วมกัน) กับพระภิกษุต่างรูป (คือ รูปอื่น ๆ) มีบาตร เตียงตั้ง เสนาสนะ เป็นต้น ไม่ให้กำเริบ คือ

ไม่ให้พินาศไป เพราะไฟ น้ำ ลม โจร หนู เป็นต้น ตลอดเวลาที่เข้า ส่วน บริหาร ทั้งหลายที่เนื่องด้วยตนเพียงผู้เดียวเท่านั้นใช้สอย คือ ผ่าน่ง ผ่าน้ม เป็นต้น ไม่มี กิจอธิษฐานเกี่ยวกับอธิษฐานไม่ให้ไฟไหม้ เป็นต้น เป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก เพราะ สมบัติย่อมคุ้มครองรักษาไปพร้อมๆกับภิกษุผู้เข้านิโรธ.

สังฆปฏิมานนะ - การรอคอยแห่งสงฆ์ คือ คำนี้ถึงการรอคอยแห่งสงฆ์ เพื่อการทำกิจร่วมกันกับสงฆ์ อธิษฐานว่า เมื่อกิจเช่นนั้นมาถึง ก็ขอให้เราออกจากนิโรธฉับพลัน อย่าให้สงฆ์ต้องลำบากมาร้องเรียก.

สัตถุปักโกสนะ - การตรัสเรียกหาของพระศาสดา คือ คำนี้ถึงการตรัส เรียกหาของพระศาสดา ว่าเมื่อจะทรงประกาศสิกขาบทเป็นต้น ก็ขอให้เราออกจากนิโรธเองฉับพลัน มิพักให้ภิกษุต้องลำบากมาร้องเรียกเลย แม้สักรูปหนึ่ง.

อัทธานปริจเจตะ - การกำหนดกาลแห่งชีวิต คือ คำนี้ถึงชีวิตของตนว่าจะเป็นไปได้ตลอดถึง ๗ วัน หรือว่า ไม่ได้ถึง ๗ วัน แล้วจึงเข้า เห็นว่า พอจะ เป็นไปได้ตลอด ๗ วัน หรือว่า เกินกว่า ๗ วัน จึงเข้า ดังนี้. ภิกษุผู้ออกจากอาภิเษกญายตนะนั้น ครั้นทำกิจ ๔ อย่างเหล่านี้แล้ว ก็เข้าเนวส์ญญานา- สัตถุญายตนะ เนวส์ญญานาสัตถุญายตนะที่เป็นกุศลของท่านพระอนาคามี หรือ ที่เป็นกิริยาของท่านผู้เป็นพระอรหันต์ ย่อมเป็นไป ๒ วาระ.

คำว่า **ต่อจากอัปนาชวนะ ๒ ขณะ แห่งเนวส์ญญานาสัตถุญายตนะ** นั้น จิตตสันตติก็ขาดหายไป ความว่า ต่อจากอัปนาชวนะที่เป็นไป ๒ ขณะ แห่งเนวส์ญญานาสัตถุญายตนะ คือแห่งสมบัติที่นับว่าเป็นการเข้าเนวส์ญญานา- สัตถุญายตนะ นั้น จิตตสันตติคือความสืบต่อแห่งจิต ก็ขาดหายไป ความว่า ไม่มี จิตเกิดขึ้น เพราะเหตุานั้น นั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่ “นับตั้งแต่นั้นไป ก็ชื่อว่า เป็น ผู้เข้านิโรธ” ดังนี้.

คำว่า **ในเวลาทีออก สำหรับท่านที่เป็นพระอนาคามี ก็ย่อมมีอนาคามี- ผลจิต** เป็นต้น นี้ มีอรรถาธิบายว่า ในเวลาทีออกจากนิโรธ ชื่อว่า “ออก” ก็ เพราะพ้นจากความดับ คือมีจิตเกิดขึ้น จิตทีเกิดก่อนเป็นอันดับแรก คือ อนาคา- มิผลจิต สำหรับท่านทีเป็นพระอนาคามี, หรือว่าอรหัตตผลจิต สำหรับท่านทีเป็น พระอรหันต์.

อนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ ว่า นิโรธสมาบัติ เป็นไปด้วยอานุภาพแห่ง
กำลัง ๒ คือ กำลังสมณะและกำลังวิปัสสนา กำลังสมณะ คือสมาบัติ ๘ กำลัง
วิปัสสนา คือความเป็นพระอนาคามีและความเป็นพระอรหันต์ จิต ย่อมดับไป
ไม่เกิดอีก ตลอด ๗ วันที่เข้านิโรธ ด้วยกำลังสมณะคือมหัคคตฌาน ที่เจริญไป
ตามลำดับจนถึงแนวสัญญาธานัสสัญญาตนะขณะที่ ๒, จิตย่อมเกิดขึ้นอีก ปรากฏ
อีก ด้วยกำลังวิปัสสนาที่พระอนาคามีหรือพระอรหันต์เจริญในคราวที่ออกจาก
ฌานแต่ละฌานเหล่านั้น ฉะนั้น แล.

จบประเภทแห่งสมาบัติ

จบ นัยวิปัสสนากรรมฐาน

คาถาส่งท้ายปริเฉท

ภาเวตพุพฺพ ปนิจฺเจวํ

ภาวนาทวยมุตฺตมํ

ปฏิปัตตฺตฺรสฺสสุสํ

ปตฺถยฺนฺเตน สาสเน

แปลว่า : อันพระโยคาวจร ผู้ปรารถนาความยินดีในรสแห่งการปฏิบัติในพระ
ศาสนา พึงเจริญภาวนาทั้ง ๒ อันยอดเยี่ยม ตามประการดังกล่าว
มานี้ เกิด.

คำอธิบาย คาถาส่งท้ายปริเฉท

คำว่า ความยินดีในรสแห่งการปฏิบัติ คือ ความยินดีในรสแห่งการปฏิบัติ
สมณะและวิปัสสนา อันมีประเภทเป็นฌานสุข ผลสุข เป็นต้น.

คำนิคม

อุบาสกผู้ชื่อว่า นัมพะ ผู้เกิดในตระกูลอันงดงามไพศาล
ด้วยจาริต มีที่เกิดแห่งคุณที่เจริญยิ่ง และบริสุทธิ์ด้วยศรัทธา
ประสงค์อนุเคราะห์ผู้อื่น จึงปรารถนาปกครองไต่ ปกรณ์นั้นเป็น
อันจบแล้ว ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น ขอเหล่าภิกษุผู้เป็นลัทธิ ผู้
งดงามด้วยคุณที่หมดจดด้วยปัญญา จงนับถือ มูลโสมวิหาร อัน

เป็นสถานที่อยู่ของท่านผู้มีปัญญา และเป็นสถานที่มิชื่อเสียง
โด่งดัง เพื่อมงคลคือความเกิดขึ้นแห่งบุญทรัพย์ จนถึงคราวสิ้น
สุดอายุ (ของพระศาสนา) เกิด.

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค
จบแล้ว โดยประการฉะนี้

ดัชนี

ก		ค	
กพพีการอาหาร	๒๘	โคจรเภทะ	๓๙, ๕๑
กรรมฐาน	๑	โคตรภฏญาน	๕๕
ประเภทแห่งภาวนา	๓๖		
ประเภทแห่งอารมณั	๓๙, ๔๑-๕๑	จ	
ภาวนาวิธี	๑	จตุกกณานิกะ	๓๖, ๓๘
วิปัสสนา	๑	จตุธาตุมวัตถาน	๘, ๓๐
อารมณั	๑	จตุปาริสุทธิศีล	๔๒, ๕๗, ๕๙
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ,		จรรยา	๑๕
บุคคลทุกจริต	๓๕	จริต ๖ ประเภท	๔
บุคคลโทสจริต	๓๓	จริยา	๔
บุคคลพุทธิจริต	๓๕	จาคคุณ	๒๒
บุคคลโมหจริต	๓๔	จาคานุสติ	๒๒
บุคคลราคจริต	๓๓	จิตตวิสุทธิ	๕๗, ๖๐
บุคคลวิตกจริต	๓๔	จิตตสมณะ	๒
บุคคลสัทธาจริต	๓๔	จตุปบาทญาน	๑๕, ๕๑
ภรณา	๒๗, ๔๖	เจโตปริยญาน	๔๙
ภลิน	๓		
วิธีเจริญ	๔๔	ญ	
ภลิน ๑๐	๗, ๘-๑๐, ๓๖	ญาน ๑๖	๕๕
ภลินขมาภิมากาส	๓๑	ญานทัสสนวิสุทธิ	๕๙, ๖๘
ภังขาวิตรณวิสุทธิ	๕๗, ๖๑	ญายยธรรม	๑๖
ภัลยานมิตร	๔๓		
ภามาวจรสมาธิ	๖, ๔๐	ต	
ภายคตาสติ	๒๕, ๒๖, ๓๒, ๓๖	เตโชภลิน	๙
		เตโชธาตุ	๓๐, ๓๑
ข		ท	
ขัณาสพ	๗๒	ทักษิณาทาน	๒๐
		ทิกฐัมมิภัตถะ	๑๖
			๗๕

ทิวฐิวฐิวฐิว	๕๗, ๖๑
ทิวฐิว	๔๑, ๕๐, ๕๑
ทิวฐิว	๔๙, ๕๐
ทิวฐิว	๕๔
ทิวฐิว	๕๔, ๕๗, ๖๙, ๗๐
ทิวฐิว	๒๓

ธ

ธิวฐิว	๑๖-๑๘
--------	-------

น

นานาพัทธวธิโกปนะ	๗๔
นามรูปปริจเฉทญาณ	๕๕
นามรูปปัจจยปริคคญาณ	๕๕
นิพพิทาญาณ	๕๕, ๖๖
นิमित ๓	๖
นิโรธสมาบัติ	๗๓-๗๔, ๗๖
นิโรธะ	๒๕
นึลลลล	๙
เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน	๓๒
เนวสัณญานาสัณญายตนะ	๓๒

บ

บริกรรมนิमित	๖, ๗, ๓๙, ๔๑
บริกรรมภาวนา	๕, ๓๖, ๓๙
บุคคลโทสจวิต	๔
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๓
บุคคลพุทธิจวิต	๕
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๓
บุคคลโมหจวิต	๔
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๓

บุคคลวราจจวิต	๔
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๒
บุคคลวิตกจวิต	๕
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๓
บุคคลสัทธิจจวิต	๔
กรรมฐานที่เป็นสัปปายะ	๓๓
บุพกิจ ๔	๗๔
บุรุษ ๔ คู่	๑๙

ป

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๕๘, ๖๕-๖๖
ปฏิภาคนิमित	๖, ๗, ๓๙
ปฏิสังขยาญาณ	๕๕
ปฏิสังขารุเบกขาญาณ	๖๖
ปฐมฌานิกะ	๓๖, ๓๗
ปฐวีกสิณ	๘
ปฐวีธาต	๓๐
ปฐวีธาต, ปัจจัตตลัษณะ	๕๓
ปรจิตตวิฆานนญาณ	๔๙
ปรจิตตวิฆานนา	๔๑, ๕๐
ปรมัตถะ	๑๖
ประภทแห่งวิโมกข์	๖๙
ประภทแห่งวิสุทธิ	๕๑, ๕๒, ๕๘
ประโยชน์ ๓	๑๕
ปลิโพธ ๑๐	๔๒
ปัจจยปริคคญาณ	๖๒
ปัจจยสันนิสิตตศีล	๖๐
ปัจจเวกชนญาณ	๕๖, ๖๘
ปัจจเวกชนวสี	๔๖
ปัจจัตตลัษณะ	๕๒
ปัทฐฐาน	๕๓

ปัจจุปฏิฐาน	๕๓	พระสังฆมคฺณ ๙	๑๘
ผัสสะ	๖๑	พระสังฆกรรม ๑๐	๑๖
รส	๕๓	พระสัมมาสัมพุทธะ	๑๔
ลักษณะ	๕๓	พระสุคต	๑๕
สังขตธรรม	๕๓	พระโสดาบัน	๗๒
อสังขตธรรม	๕๓	พระอนาคามี	๗๒
อาการ ๔	๕๒-๕๓	พระอรหันต์	๑๔, ๗๒
ปัญจกณานิกะ	๓๖, ๓๗	พุทธธานุสติ	๑๓-๑๖
ปัญจกณมาน	๓๙	พุทโธ	๑๖
ปัญจกณานิกะ	๓๖, ๓๘-๓๙	เพิกกสิณ	๔๗
ปาติโมกขสังวรศีล	๕๙-๖๐		
ปาหุณะ	๒๐		
ปีตกสิณ	๑๐	ภ	
ปุพเพนิวาสานุสติ	๔๑, ๕๐	ภควา	๑๖
ปุพเพนิวาสานุสติญาณ	๑๕, ๕๐	ภยญาณ	๕๕, ๖๖
ปุพฺพกะ	๑๓	ภังคญาณ	๕๕, ๖๖
		ภัสสพหุลตา	๕
ผ		ภาวนา ๓	๕
ผลญาณ	๕๖	ภุตกสิณ	๙
ผลสมาบัติ	๗๓		
ผัสสอาหาร	๒๘		
		ม	
พ		มโนสังฺญเจตนาหาร	๒๘
พรหมวิหาร ๔	๒๗	มรณานุสติ	๒๕
พระธรรมคุณ	๑๖-๑๘	มหัคคตสมบัตติ	๗๔
พระนิพพาน	๒๔	มหัคคตสมาธิ	๖
พระพุทธคุณ ๙ อย่าง	๑๓	มัคคญาณ	๕๖, ๖๗
พระพุทธะ	๑๖	มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๕๘, ๖๒
พระภควา	๑๖	มุจิจิตุกัมยตาญาณ	๕๕, ๖๖
พระสกทาคามี	๗๒	มุทิตา	๒๗, ๔๖
พระสงฆ์	๑๘	เมตตา	๒๗, ๔๖
			๘๑

	ย		วิญญาณ์ญายตนณาน	๓๒
ยถากัมมุปกณฺณ		๕๑	วิญญาณ์ญายตนวิญญาณ์	๓๒
			วิญญาณ์ญายตนะ	๓๒
	ร		วิญญาณาหาร	๒๘
รูปาวจรณานิกะ		๓๖	วินีลกะ	๑๑
โรธะ		๒๕	วิปลาสนิมิต	๗๐
	ล		วิปัสสนา	๒
ลักษณะ ๓		๕๑, ๕๒	วิปัสสนากรรมฐาน	๒, ๕๑
ลักษณะ,			วิปัสสนาญาณ ๑๐	๕๒, ๕๔
นาม		๖๑	วิปัสสนาภาวนา	๒
รูป		๖๑	วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๕๘, ๖๔-๖๕
โลก ๓		๑๕	วิปฺพพะกะ	๑๑
โลกวิทู		๑๕	วิโมกษ์ ๓	๕๒, ๕๖
โลกียญาณ		๕๖	วิโมกษ์	๕๖, ๗๐
โลกียอภิญาณ ๕		๔๘	วิโมกขเภทะ	๖๙
โลกุตตรญาณ		๕๖	วิโมกขมุข ๓	๕๒, ๕๗
โลกุตตรมรรค ๔		๑๗	วิโมกขมุข	๗๐
โลहितกะ		๑๓	วิราคธรรม	๒๔
			วิสุทธิ ๗	๕๑
	ว		วิสุทธิเภทะ	๕๑, ๕๒
ววัตถาน		๔, ๓๐, ๓๖	วิเสสลักษณะ	๕๓
ววัตถาน ๑		๘	วุฏฐานคามินี	๖๗
วสี ๕		๔๐, ๔๕-๔๖	วุฏฐานคามินีวิปัสสนา	๕๗-๕๘, ๖๙
วณฺณกสิณ		๑๐	วุฏฐานวสี	๔๖
วานะ		๒๔		
วาโยกสิณ		๙		
วาโยธาตุ		๓๐, ๓๑	ศีล,	
วิกขายิตกะ		๑๒	ไม่ขาด	๒๑
วิชิตตกะ		๑๒	ไม่ต่าง	๒๑
วิจฺฉิททกะ		๑๑	ไม่ทะลุ	๒๑
วิชชา ๓		๑๕	ไม่พรัอย	๒๑

	ส			
สมถกรรมฐาน	๒	สัมปราชัยกัตถะ		๑๖
๗ ประเภท	๓, ๗	สัมมสนญาณ		๕๕, ๖๓
กสิณ ๑๐	๓	สามัญญลักษณ์ณะ		๕๓
วัตถาน ๑	๓, ๔	สีลวิสุทฺธิ		๕๗, ๕๙
สังญา ๑	๓, ๔	สีลานุสฺติ		๒๐-๒๑
อนุสฺติ ๑๐	๓	สุคฺโต		๑๕
อรูปร ๔	๓, ๔	สุญญตวิโมกข์		๖๙
อสุภะ	๓	สุญญตะ		๕๖, ๗๑
อัปปมัญญา	๓	สุญญตานุปัสสนา		๕๗, ๖๙, ๗๐
สมถภาวนา	๒	เสนาสนะ,		
สมถสังคหะ	๓	องค์ ๕		๔๔
สมณะ ๓	๑			
สมาบัติชนวนสี่	๔๖	ห		
สังฆตธรรม,		หตวิกขิตตกะ		๑๒
ปัจเจกตลักษณะ	๕๓			
สังฆตะ	๒๔	อ		
สังฆารโลก	๑๕	อกาลิโก		๑๗
สังฆารุเบกขา	๖๗	อธิกรณสมณะ		๒
สังฆารุเบกขาญาณ	๕๕, ๖๖	อธิฐฐานวสี		๔๖
สังฆปริมาณนะ	๗๕	อนัตตานุปัสสนา		๕๔, ๕๗, ๖๙, ๗๐
สังฆานุสฺติ	๑๘-๒๐	อนันตลักษณะ		๕๔
สังญา	๔, ๓๖	อนาคตังสญาณ		๕๑
สังญา ๑	๘, ๒๘	อนิจจลักษณะ		๕๓
สัตตบัญญัติ	๔๖	อนิจจานุปัสสนา		๕๔, ๕๗, ๖๙, ๗๐
สัตตโลก	๑๕	อนิมิตตวิโมกข์		๖๙, ๗๐
สัตตักขัตตปุระมะ	๗๒	อนิมิตตะ		๕๖
สัตตูปักโกสนะ	๗๕	อนิมิตตานุปัสสนา		๕๗, ๖๙, ๗๐
สัปปายะ	๓๓	อนุปัสสนา ๓		๕๑, ๕๔, ๕๗
สัพพสังฆารสมณะ	๒	อนุโลมญาณ		๕๕, ๖๖
		อนุสฺติ		๓
		อนุสฺติ ๑๐		๘, ๑๓

อนุสติ ๘	๓๖	อาภิัญญัญญาตณณาน	๓๒
อภิญาญา ๕	๔๑	อาภิัญญัญญาตณณวิญาญาณ	๓๒
อภิณีเวสะ	๖๙	อาภิัญญัญญาตณณะ	๓๒
อรุปล ๔	๔, ๓๑	อาชีวปาริสุทธิศีล	๕๙, ๖๐
วิธีเจริญ	๓๑-๓๒	อาทึนญาณ	๕๕, ๖๖
อสังขตรรรณ,		อานาปานสติ	๒๖, ๓๖
ปัจจุตตลักษณะ	๕๓	อาโปกสิณ	๘
อสังขตะ	๒๔	อาโปธาตุ	๓๐, ๓๑
อสุภ	๑๐	อารุปลฌานิกะ	๓๖
อสุภ ๑๐	๘, ๑๐-๑๓, ๓๒	อาโลกกสิณ	๑๐
อสุภะ	๓	อาวัชชนวสี	๔๕
อสุภะ ๑๐	๓๖	อาสวัคขญาณ	๑๕
อัคคทักขิเนยยนบุคคล	๗๒	อาหาร ๔	๒๘
อัญญิกะ	๑๓	อาหาเรปฏิกูลสังญา	๒๘
อัตตานิเวสะ	๖๙	อาการ ๑๐	๒๘-๒๙
อัทธานปริจเจตะ	๗๕	อาหุณะ	๒๐
อัปปณิหิตวิโมกข์	๖๙, ๗๐	อิทธิวิญาณ	๔๙
อัปปณิหิตะ	๕๖	อิทธิวิระ	๔๑, ๕๐
อัปปณิหิตานุสสนา	๕๗, ๖๙, ๗๐	อินทริยสังวรศีล	๕๙, ๖๐
อัปปนา	๖	อุคคหนิमित	๖, ๗, ๓๙, ๔๑
อัปปนาภาวนา	๖, ๓๖	อุทฐมาตกะ	๑๐
อัปปนาสมาธิ	๖, ๓๙	อุท্থัพพญาณ	๕๕, ๖๓, ๖๕
อัปปมัญาญา	๓, ๒๗, ๓๖, ๓๘	อุเบกขา	๒๗, ๔๖
อัปปมัญาญา ๔	๘, ๓๓, ๔๖	อุเบกขาพรหมวิหาร	๓๖, ๓๘
อากาศกสิณ	๑๐	อุปะจารภาวนา	๕, ๓๖
อากาศานัญญาตณณาน	๓๒	อุปะจารสมาธิ	๖, ๓๙
อากาศานัญญาตณณวิญาญาณ	๓๒	อุปะสมาณุสติ	๒๔-๒๕
อากาศานัญญาตณณะ	๓๑	โอกาสโลก	๑๕